

DEMOGRÁFIA

61. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

Budapest
2018

Az MTA Demográfiai Bizottsága és
a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Folyóirata
Alapítás éve: 1958

A Population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Demographic Research Institute
Founded in 1958

A szerkesztő bizottság tagjai | Editorial board
BARTUS Tamás, BUKODI Erzsébet, DÖVÉNYI Zoltán, ELEKES Zsuzsanna, GÁBOS András,
GÁL Róbert Iván, GÁRDOS Éva, JANKY Béla, JÓZAN Péter, HOÓZ István, KOVÁCS Erzsébet,
RÓBERT Péter, SPÉDER Zsolt (elnök), TAKÁCS Judit, TOMKA Béla, TÓTH Pál Péter, VALUCH Tibor

Szerkesztőség | Editors
ŐRI Péter főszerkesztő | editor-in-chief
MURINKÓ Livia szerkesztő | editor
PAKOT Levente szerkesztő | editor
VARGHA Lili szerkesztő | editor

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Kiadja a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
Felelős kiadó: Spéder Zsolt igazgató

Olvasószerkesztő: Bada Csilla
Design: Anagraphic
Tördelőszerkesztő: Simonné Horváth Gabriella
ISSN 0011-8249

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Huszár Ákos – Záhonyi Márta: A szubjektív mobilitás változása Magyarországon 5
- Rákosy Zsuzsa – Szeitl Blanka: A hajléktalan emberek egészsége 29
- Óri Péter: A termékenységi átmenet mintái egy mikrorégióban (Zsámbék, Tök és Perbál) a 19. század végén, a 20. század első felében 53

VITA, HOZZÁSZÓLÁS

- Harcza István: Módszertani tanulságok a társadalmi percepciók mérése kapcsán. Reflexiók Huszár Ákos és Záhonyi Márta, „A szubjektív mobilitás változása Magyarországon” című írásához (*Demográfia*, 2018, 61(1), 5–27.) 91
- Huszár Ákos: Objektív és szubjektív mobilitás – válasz Harcza Istvánnak 99

SZERZŐINKNEK 111

MEGRENDELŐLAP 115

Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

CONTENTS

STUDIES

- Ákos Huszár – Márta Záhonyi: The change of subjective mobility
in Hungary 5
- Zsuzsa Rákossy – Blanka Szeitl: Health of the homeless people 29
- Péter Őri: The patterns of fertility transition in a micro-region
(Zsámbék, Tök, Perbál at the end of the 19th and the beginning
of the 20th centuries) 53

NOTES AND COMENTARY

- István Harcsa: Methodological lessons in measuring social perceptions:
Thoughts on Ákos Huszár and Márta Záhonyi's paper „The change of
subjective mobility in Hungary” (*Demográfia*, 2018, 61(1), 5–27.) 91
- Ákos Huszár: Objective and subjective mobility –
response to István Harcsa's critique 99

SZERZŐINKNEK (FOR OUR AUTHORS) 111

MEGRENDELŐLAP (ORDER FORM) 115

Reproduction is permitted only with indication of the source.
Manuscripts are not kept or sent back.

A SZUBJEKTÍV MOBILITÁS VÁLTOZÁSA MAGYARORSZÁGON*

Huszár Ákos – Záhonyi Márta

ÖSSZEFOGLALÓ

A mobilitásvizsgálatoknak különösen nagy hagyománya van Magyarországon. A KSH rendszeres adatgyűjtései alapján a mobilitási folyamatok évszázados trendjeire vonatkozóan elérhetőek információk. A 2000 utáni trendekről azonban szelektív ismereteink vannak. Szisztematikus kutatások hiányában erre az időszakra vonatkozóan sem a folyamatok irányára, sem ezek sajátosságára nem állnak rendelkezésre részletes eredmények. A következőkben a szubjektív mobilitás egy mutatója alapján vizsgáljuk a magyar társadalom mobilitási jellemzőit a 2016. évi mikrocenzus társadalmi rétegződés kiegészítő felvételére támaszkodva. Két kérdésre keressük a választ, egyrészt a mobilitás szubjektív mutatói milyen viszonyban vannak az intergenerációs foglalkozási mobilitás hagyományos mérőszámaival, s ezek mennyiben mutatkoznak alkalmas eszköznek a mobilitási folyamatok vizsgálatához. Másrészt mi az, ami a társadalmi mobilitás magyarországi változásának legutóbbi tendenciáiról ez alapján megállapítható.

Tárgyszavak: társadalmi mobilitás, társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi rétegződés, mikrocenzus.

Huszár Ákos, szociológus, tudományos munkatárs, MTA-TK Szociológiai Intézet
E-mail: huszar.akos@tk.mta.hu

Záhonyi Márta, statisztikus, statisztikai tanácsadó, KSH
E-mail: marta.zahonyi@ksh.hu

* A tanulmány az MTA Kiválósági Együttműködési Program, Mobilitás Kutatási Centrum projekt keretében készült.

BEVEZETÉS

A mobilitásvizsgálatoknak különösen nagy hagyománya van Magyarországon. A KSH rendszeres adatgyűjtései alapján a mobilitási folyamatok évszázados trendjeire vonatkozóan elérhetőek információk (Andorka 1982, Ferge 1969, Harcsa–Kulcsár 1986, Róbert–Bukodi 2004). A 2000-es év utáni trendekről azonban szelektív ismereteink vannak. Szisztematikus kutatások hiányában erre az időszakra sem a folyamatok irányára, sem ezek sajátosságára vonatkozóan nem állnak rendelkezésre részletes eredmények.

Ez annál is inkább probléma, mert a korábbi vizsgálatok szerint a magyar társadalom a rendszerváltás időszakában, még nemzetközi összehasonlításban is a nyitottabb társadalmak közé tartozott, az újabbak (amelyek 2002–2010 között felvett adatokkal dolgoznak) viszont már arra utalnak, hogy a legzártabbak között van (Bukodi et al. 2017, Eurofound 2017, Jackson–Evans 2017). Az utóbbi évtizedekben e vizsgálatok alapján nem csupán a különböző társadalmi rétegek közötti jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek növekedtek meg számottevően, de maga a társadalom szerkezete is polarizálódott, valamint az esélyegyenlőség mértéke is csökkent.

A következőkben a szubjektív mobilitás egy mutatója alapján vizsgáljuk a magyar társadalom mobilitási jellemzőit a 2016. évi mikrocenzus társadalmi rétegződés kiegészítő felvételére támaszkodva.¹ Két kérdésre keressük a választ, egyrészt a mobilitás szubjektív mutatói milyen viszonyban vannak az intergenerációs foglalkozási mobilitás hagyományos mérőszámaival, s ezek mennyiben mutatkoznak alkalmas eszköznek a mobilitási folyamatok vizsgálatához. Másrészt mi az, ami a társadalmi mobilitás magyarországi változásának a legutóbbi tendenciáiról ez alapján megállapítható.

OBJEKTÍV ÉS SZUBJEKTÍV MOBILITÁS

A társadalmi mobilitás vizsgálata a szociológia leginkább standardizált területei közé tartozik, ahol a folyamatos újítások ellenére jól rögzültek a vizsgálódás alapvető elméleti, illetve módszertani keretei (vö. Róbert 1998). A hagyományos (intergenerációs) mobilitásvizsgálatok leggyakrabban a származási (az apa foglalkozási csoportja a kérdezett 14 éves korában) és a jelenlegi foglalkozási

¹ Az 2016. évi mikrocenzus a magyarországi népesség 10%-áról gyűjtött információkat. A társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel ennek egy 1/5-ös almintáján került lekérdézésre, ami több mint 100 000 sikeresen kitöltött kérdőívet eredményezett. A felvétel célkitűzéseiről és sajátosságairól lásd Huszár 2016, Huszár–Záhonyi 2018.

pozíciót összehasonlítva vizsgálják a társadalmi térben történő mozgásokat. Eszerint mobilnak minősül az, aki kilép az apja foglalkozási csoportjából, s egy másikban foglal helyet. Az *abszolút mobilitási arányszám* pedig azt mutatja, hogy milyen mértékű a mobilak aránya a társadalomban. A mobilitás tehát e hagyományban mindig egyéni pozícióváltást jelent, ennek következtében a mutató általános képet nyújt arról, hogy mennyire merev a társadalom, de nem tájékoztat közvetlenül az egyének, illetve a foglalkozási csoportok életkörülményeinek, illetve társadalmi állásának változásáról.

Az abszolút mobilitás mértékét az határozza meg, hogy a társadalom szerkezete miként változik. A mobilitás mértékét ugyanis növeli, ha a foglalkozási csoportok mérete egyik időszakról a másikra nagymértékben változik. Ez a *strukturális mobilitás*, amely arról szolgáltat információt, hogy a társadalom szerkezete mennyit változott generációról generációra. Továbbá a mobilitás mértékét az is meghatározza, hogy milyenek a különböző társadalmi pozíciót betöltők relatív esélyei az előrejutásra, illetve a lecsúszásra. A *mobilitás relatív mérőszámai* a struktúra változása által kikényszerített mobilitást kiszűrve igyekeznek információt nyújtani a különböző társadalmi pozícióban lévők mobilitási esélyeiről. E relatív mutatók alapján következtethetünk a legközvetlenebb módon arra, hogy az esélyegyenlőség mértéke miként változik a társadalomban.

A mobilitási iránya szerint vizsgálható továbbá, hogy a társadalom mekkora hányada mozdult el *fölfelé*, *lefelé*, vagy *horizontális* irányban. A mobilitás iránya alapján leginkább arra következtethetünk, hogy a társadalom szerkezete összességében kedvező vagy kedvezőtlen irányba változott, illetve a társadalom mekkora hányadának jelenthetett fölemelkedést, illetve lecsúszást a társadalmi struktúra változása.

A mobilitás szubjektív mérőszámai sajátos helyet foglalnak el a hagyományos mobilitási mutatók között. Természetesen nem helyettesíthetik a tényadatokon nyugvó vizsgálatokat, de a mozgás, illetve a mozdulatlanság képzete maga is társadalmi tény, amelynek a valós mobilitási folyamatoktól független következményei vannak, illetve lehetnek. E mutatók ráadásul nem csupán más típusú információkra támaszkodnak, de részben más jelenséget is mérnek, így kiegészítő információval szolgálhatnak a társadalom mobilitási folyamatairól.

A szubjektív mobilitás mérésére több bevett survey technika áll rendelkezésre. Ezek közül némelyek egyszerűen, egyetlen kérdéssel tudakolóznak a társadalmi helyzet változásáról, mások igyekeznek információt szerezni a szülői család helyzetéről, valamint a kérdezett társadalmi pozíciójáról is. A mikrocenzushoz kapcsolódó társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel a hagyományos

foglalkozási mobilitásra vonatkozó információk² mellett tartalmazott egy kérdésblokkot, ahol a válaszadók egy 1-től 10-ig tartó skálán értékelték családjuk gyermekkori, illetve önmaguk jelenlegi társadalmi helyzetét. A kérdés egészen pontosan a következő módon épült fel:

Különböző társadalmi helyzetű, életvitelű emberek vannak a társadalomban. Képzelden el egy létrát, aminek a felső foka a társadalom felső részét, az alsó foka pedig az alsó részét jelenti. Kérjük, értékelje 1-től 10-ig, hogy...

Gyermekkorában (14 éves korában) az Ön családja a létra melyik fokán állt?
És jelenleg hol helyezné el Önmagát ezen a létrán?

A kérdésre adott válaszok révén fontos információkhoz jutunk a válaszadó szubjektív értékelése alapján a származási, illetve a jelenlegi társadalmi pozíciójáról is, és vizsgálat tárgyává tehető, hogy milyen változások történtek ebben az összehasonlításban. Az összehasonlítás tartalma azonban fontos vonatkozásokban alapvetően eltér a hagyományos foglalkozási alapú mobilitásvizsgálatoktól.

Szubjektíve mobilnak tekintjük ehelyütt azokat, akik a származási, illetve a jelenlegi társadalmi pozíciójukra vonatkozóan eltérő pontszámot adtak.³ A *teljes szubjektív mobilitási arányszám* pedig azt mutatja, hogy a válaszadók milyen arányban értékelik úgy, hogy megváltozott a társadalmi állásuk szüleikéhez képest. Lényeges, hogy a mobilitás itt nem feltétlenül jár (foglalkozási osztály szerinti) pozícióváltással. A két skála az egyén származási, illetve jelenlegi társadalmi állására⁴ vonatkozóan tartalmaz információkat. Ebben az összehasonlításban a változás fakadhat egyrészt az egyén pozícióváltásából, másrészt abból is, ha a válaszadó társadalmi csoportja kollektíve mozdul el a társadalmi térben.

² Ezeknek az adatoknak a feldolgozása azonban – a többszáz ezer foglalkozás kódolásával kapcsolatos munkálatok miatt – még nem zárult le.

³ Korábban, többek között Róbert Péter (1999) dolgozott a szubjektív mobilitásnak ezzel a meghatározásával. Ez egy igen megengedő definíció, amely a társadalmi pozíció változásának legkisebb mértékét is figyelembe veszi. A következő elemzések ezen a definíción alapulnak, de az 1. mellékletben részletesebb adatokat közlünk arról, hogy saját beszámolóik alapján a társadalom mekkora hányada lépett előre, vagy csúszott le nagyobb mértékben (2, 3 vagy ennél több egységnyit). Továbbá készítettünk egy hagyományos mobilitási táblát, amely alapján tájékozódhatnak e szubjektív kérdések alapján számítható „kilépési”, illetve „belépési” mobilitási arányszámokról.

⁴ A kérdés az *International Social Survey Programme* hasonló kérdését követi. A pontos megfogalmazás során törekedtünk arra, hogy minél neutrálisabb módon utaljunk a kérdezett társadalmi helyzetére. Igyekeztünk elkerülni azt, hogy a kérdés sugalmazza, milyen dimenziók mentén jogosult megítélni azt, hogy valaki följebb vagy lejjebb helyezkedik el a társadalomban. Az adatfelvétel egyik fontos kérdése ugyanis éppen az, hogy az egyének szubjektív társadalmi helyzetének megítélése az egyenlőtlenségek mely dimenzióival korrelál a leginkább.

Ebből adódóan a *strukturális*, illetve a *relatív mobilitás* fogalma e szubjektív megközelítés alapján nem különíthető el olyan egzakt módon, mint a hagyományos mobilitási mutatók esetében. Az objektív osztályviszonyok, amelyeket a foglalkozási osztályosémák (ha csupán papíron létező osztálypozíciókként is) igyekeznek megragadni, léteznek és következményeik vannak. A mobilitási folyamatok vizsgálata kapcsán pedig releváns, hogy az egyéni mozgások vajon inkább magának az osztályszerkezet változásának, vagy az egyének különböző pozíciók közötti cirkulációjának köszönhetőek-e. A 1-10-ig terjedő szubjektív értékelések viszont nem értelmezhetők ebben az értelemben „társadalmi pozícióként”, hanem maguk is következmények. A struktúra változása felől közelítve e kérdések révén talán képet alkothatunk arról, hogy a válaszadók mennyire érzékelik a származási, illetve a jelenlegi társadalmat polarizálnak, és hogy ez miként változott – már amennyiben a retrospektív, szubjektív kérdések alkalmasak erre.

A *mobilitás irányára* vonatkozó hagyományos foglalkozási alapú mutatószámok arról tájékoztatnak, hogy milyen arányban léptek kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb foglalkozási pozícióba a kérdezettek a szüleikhez képest. Nem nyújtanak viszont információt arról, hogy a pozícióváltás vajon együtt járt-e anyagi helyzetük, illetve életkörülményeik változásával, s természetesen azt sem tudjuk, hogy az egyének ezt valóban társadalmi helyzetük megváltozásaként érzékelték-e. A szubjektív mobilitás mutatóinak legnagyobb ereje azonban éppen az, hogy (függetlenül az objektív társadalmi folyamatoktól) információt adnak arról, hogy az egyének saját értékelésük alapján fölfelé vagy lefelé mozdultak-e el szüleik társadalmi helyzetéhez képest. Ez alapján választ kaphatunk arra, hogy a társadalom mekkora hányada érzi azt, hogy előrelépett, illetve lecsúszott pályája során, és vizsgálat tárgyává tehetők ennek okai.

Sőt, mivel a szubjektív mobilitás e mutatója általánosan, a társadalmi létrán történő elmozdulásként – s nem kizárólag foglalkozási pozíciók közötti mozgásként – fogja fel a mobilitást, lehetőséget teremt annak vizsgálatára, hogy különböző módon körülhatárolt társadalmi csoportok miként mozogtak a társadalmi térben. Lehetővé teszi, hogy különböző területi egységek helyzetének változását elemezzük az ott élők mobilitási jellemzői alapján, de információkat nyerhetünk arról is, hogy kollektív módon miként mozogtak a társadalmi térben például a nők, a romák, a tanárok, valamint az egészségügyi problémával rendelkezők.

A mobilitás e szubjektív mutatója tehát nem csupán a felhasznált információk jellege alapján különbözik a mobilitás hagyományos mérőszámaitól, de részben más jelenséget is mér. A hagyományos mutatók szerint az abszolút mobilitás

akkor változik, ha maga a társadalom szerkezete változik és/vagy, ha az egyének generációról generációra helyet cserélnek a különböző társadalmi pozíciók között. E változások csak igen közvetett módon és javarészt feltáratlan mechanizmusok közvetítésével kapcsolódnak össze a társadalmi-gazdasági fejlődés és az egyenlőtlenségek változásával (vö. Breen 2010). A szubjektív mutatókkal részben más a helyzet. Ezek mértékét befolyásolhatják a társadalomszerkezet-pozícionálás változásai, vélhetően sokkal érzékenyebbek azonban a társadalmi-gazdasági jólét generációk között végbement változására, illetve a jövedelmi, vagyoni egyenlőtlenségek alakulására (Duru-Bellat-Kiefer 2008, Kelly-Kelly 2009, Kraus-Tan 2015, Merllié 2008, Róbert 1999).

A SZUBJEKTÍV MOBILITÁS TRENDJEI MAGYARORSZÁGON

A társadalmi mobilitás történeti trendjeire mindenekelőtt a különböző időpontokban végrehajtott keresztmetszeti adatfelvételekből tájékozódhatunk. A magyarországi foglalkozási mobilitás vizsgálatának alapjául szolgált az elmúlt évtizedekben a KSH esetenként népszámlálási szinten, máskor célzott rétegződés- és mobilitás-adatfelvételek révén rendszeres időközönként gyűjtött információi a kérdezetek, illetve szülei társadalmi pozíciójáról. A következőkben a szubjektív mobilitás változására először ily módon, különböző időszakokból származó keresztmetszeti mérésekre támaszkodva igyekszünk következtetni. Másrészt azonban a társadalmi mobilitás vizsgálható a különböző időszakban születettek mobilitási jellemzőinek kohorsz-elemzése révén is. A fejezet második részében a szubjektív mobilitás változásának efféle vizsgálatára is kísérletet teszünk.

Szubjektív mobilitás különböző időszakokban

A szubjektív mobilitás általunk használt mutatójához kapcsolódó kérdések mindegyike szerepelt korábban az *International Social Survey Programme* 1999-es és 2009-es *Social Inequality* moduljában. A 2016-os mikrocenzus társadalmi rétegződés kiegészítő felvételéből származó adatok a legközvetlenebb módon ezekkel a forrásokkal vethetőek össze.⁵ Az 1999-es

⁵ Az eredmények szigorú összehasonlíthatósága azonban több ponton is sérül. Az összehasonlíthatósággal kapcsolatos problémákról lásd a 2. mellékletet.

adatok alapján Róbert Péter (1999) részletes elemzést készített az 1990-es évek mobilitási folyamatairól. Többek között erre a mutatóra támaszkodva igyekezett választ találni arra a kérdésre, hogy a rendszerváltás után milyen mobilitási trendek bontakoztak ki Magyarországon, illetve hogy a magyar társadalom különböző rétegei mennyiben élték meg felemelkedésként, illetve lecsúszásként a rendszerváltás első évtizedét. Róbert eredményeit nemcsak történeti okokból érdemes idézni, hanem azért is, mert segítségével képet alkothatunk a mobilitás objektív, illetve szubjektív irányainak összefüggéséről is.

Az 1999-es vizsgálat tíz éves távlatból tekintett vissza a rendszerváltás tapasztalataira. Egy olyan pillanatban, amikor közvetlenül az átmenet éveit követő recesszió, majd az évtized közepén meghozott Bokros-csomag után a GDP, a reáljövedelem és a fogyasztás szintje sem érte el még az 1989-es szintet, miközben a munkanélküliség tetőzött. Ebben a helyzetben egyáltalán nem meglepő módon a válaszadók legnagyobb hányada társadalmi helyzetének kedvezőtlenebbé válásáról számolt be. A 18 éves és idősebb válaszadók mindössze 34%-a nyilatkozott úgy, hogy előrelépett szüleikhez képest, míg 23%-ának nem változott, 43%-uk szerint pedig romlott a társadalmi helyzetük. Az 1999-es adatfelvétel lehetőséget biztosított arra is, hogy a kérdezettek helyzetét a szülei társadalmi pozíciója mellett a saját, 1989-re jellemző társadalmi helyzetükkel is összevessük. Ebben a metszetben a lecsúszás érzete még általánosabb volt: a válaszadók csaknem 2/3-a arról számolt be, hogy rosszabb társadalmi helyzetbe került a rendszerváltás első tíz évében.

A hagyományos foglalkozási alapú mutatószámok nem álltak összhangban ezekkel az eredményekkel. Ugyan az 1990-es években az intergenerációs foglalkozási mobilitás nagysága mind abszolút, mind relatív értelemben csökkent a korábbi időszakokhoz képest (lásd Róbert–Bukodi 2004), a fölfelé irányuló mozgás jócskán meghaladta a lefelé elmozdulók arányát. Az objektív, illetve szubjektív mobilitási adatokat összevetve az derült ki, hogy a foglalkozási alapon immobilak, de még a felfelé mobilak jó része is úgy értékelte, hogy kedvezőtlenül változott a társadalmi helyzete a szüleiéhez képest (Róbert 1999).

A következő, 2009-es adatfelvételre, ha lehet, még súlyosabb időszakban került sor. A világgazdasági válság hatására a gazdaság 2009-ben jelentősen visszaesett, a reáljövedelmek és a fogyasztás pedig a 2006-os kormányalakítás után meghirdetett gazdaság-, illetve társadalompolitikai fordulat nyomán évek óta csökkent, illetve stagnált. A szubjektív mobilitás mutatója erre az évre még rosszabb képet mutatott. Az 1999-es értéknél magasabb, 26% volt az immobilak aránya, közel 10 százalékponttal kisebb hányad, 26% számolt be társadalmi helyzete javulásáról, míg a 18 éves és idősebb népesség csaknem fele

úgy értékelte, hogy lecsúszott a szüleihez képest. Ezekkel az eredményekkel Magyarország az ISSP-ben részt vevő országok közül a legkedvezőtlenebb eredményeket felmutatók közé tartozott.

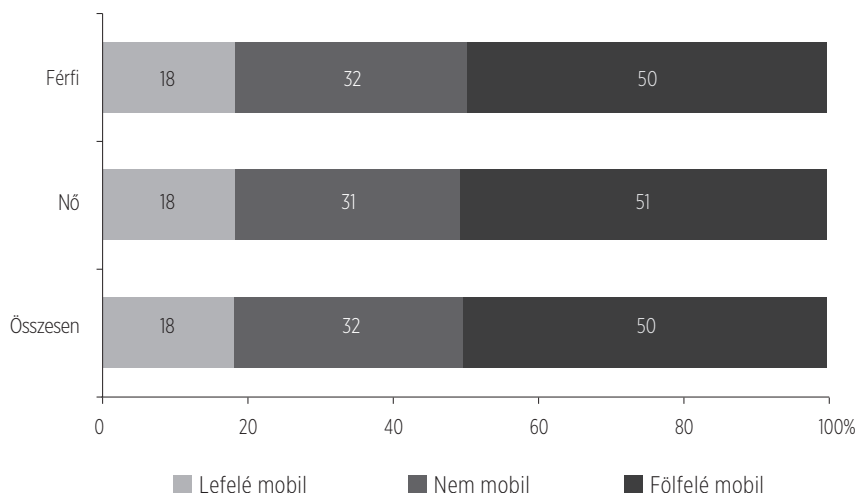
Erre az időszakra vonatkozó foglalkozási mobilitási eredmények hasonló tendenciákat mutatnak, a fölfele vagy lefele mozdulók aránya tekintetében azonban ismét csak nagy különbségek jelentkeztek. Michelle Jackson és Geoffrey Evans (2016) vizsgálata szerint a kelet-közép-európai régió posztszocialista országainak többségével együtt a magyar társadalom szerkezete az 1990-es évek elejéhez képest a 2000-es évek végére egyértelműen zártabb lett, sőt több foglalkozási alapú vizsgálat megerősítette, hogy a mobilitás abszolút és relatív mutatói tekintetében is a legrosszabb eredményeket produkálta (Eurofound 2017, Bukodi et al. 2017, Tóth-Huszár 2016). E kedvezőtlen eredmények ellenére foglalkozási alapon ebben az időszakban is meghaladta a fölfele mobilak aránya a lecsúszókét.

A szubjektív társadalmi mobilitás 2016-os mérésére már jóval kedvezőbb makrogazdasági környezetben került sor. A világgazdasági válságot követő visszaesés után a gazdaság 2012–2013 óta növekedő tendenciát mutatott. Ettől kezdve folyamatosan nőtt a reáljövedelem, valamint a fogyasztás színvonala is, miközben a munkanélküliség látványosan csökkent. A szubjektív mobilitás mutatója is egészen eltérő képet mutatott az előző mérésekkel összevetve. Az immobilitás mértéke ugyan tovább nőtt, a fölfele, illetve lefele mozgók aránya azonban jelentősen átrendeződött. Az eredmények szerint, míg a 18 éves és idősebbek 32%-ának szubjektív megítélése szerint nem változott a társadalmi helyzete a családjáéhoz képest, addig 18%-uk arról számolt be, hogy kedvezőtlenebb, míg 50%-uknak kedvezőbb a társadalmi pozíciója, mint a szüleiké.

A hagyományos foglalkozási alapú mobilitásvizsgálatok a legtöbb esetben az apa foglalkozási pozíciójával jellemzik a származási társadalmi helyzetet mind a férfiak, mind a nők esetében. Mivel a férfiak és a nők foglalkozási pozíciói jellegzetesen eltérnek egymástól, ez az eljárás mindig számottevő különbségeket mutat a különböző nemek mobilitási folyamataira vonatkozóan. A hagyományos foglalkozási mobilitási mérőszámokat ezért a legtöbb esetben nemek szerint külön számítják.

A két nem szubjektív mobilitásra vonatkozó eredményei nem mutatnak ilyen szisztematikus különbségeket, a nők és a férfiak tulajdonképpen egyenlő mértékben érzékelik úgy, hogy megőrizték származási társadalmi pozíciójukat, illetve, hogy szüleihez képest fölfele vagy lefelé mozdultak el. A két nem szubjektív mobilitási folyamatait így a továbbiakban együtt vizsgáljuk.

1. ábra: Szubjektív mobilitás nemek szerint a 18 éves és idősebbek körében, 2016
 Subjective mobility by sex, 2016 (% of population aged 18 or older)

Forrás: Mikrocenzus 2016, Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel alapján saját számítás.

Szubjektív mobilitás születési kohorszok szerint

A születési idő kétféle módon is hatással van az egyének mobilitási esélyeire, illetve az erről alkotott képzetekre. Egyrészt, ahogy Bourdieu (2010) fogalmaz, a társadalmi tér olyan, mint a fizikai tér: ahogy a fizikai térben, úgy a társadalmi térben való mozgáshoz is időre van szükség. Minél fiatalabb valaki, annál inkább a származása határozza meg saját társadalmi pozícióját, és minél idősebb, annál több ideje volt arra, hogy ezen változtasson. A születés éve tehát az életkoron keresztül meghatározza, hogy kinek mennyi ideje volt arra, hogy mozogjon a társadalmi térben. Másrészt, a születési idő definiálja azt is, hogy ki milyen történeti időszakban, illetve milyen társadalmi feltételek között nőtt fel. A különböző kohorszok számára eltérő mobilitási csatornák álltak/állnak rendelkezésre, amelyek eltérő esélyeket kínáltak a felemelkedésre. A társadalmi mobilitás történeti változásának megítélésakor így figyelembe kell venni, hogy egy adott időpontban készített vizsgálat sohasem csak a jelen társadalmáról szól, hanem azokról a történeti korszakokról is, amelyekben a jelenleg élő különböző generációk felnőttek. Két különböző időpontban elvégzett vizsgálat eredményei közötti eltérések pedig nem feltétlenül az eltelt időszakban lezajlott társadalmi változásokat tükrözik, hanem a múlt társadalmi átalakulásait a változó kohorszösszetétel által.

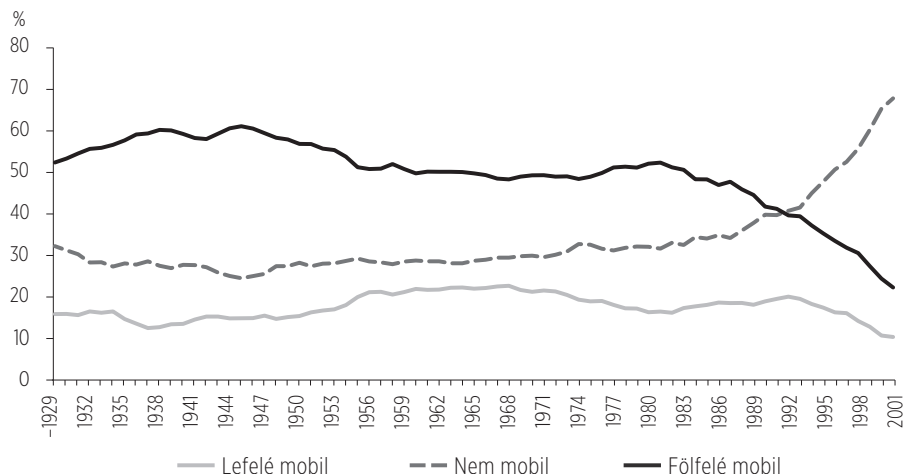
A társadalmi mobilitás kohorsz alapú vizsgálatai e problémák kezeléséhez nyújthatnak segítséget. Ezek révén ugyanis különválasztható egyrészt az életkor emelkedésének, másrészt a különböző történeti korszakoknak, illetve eseményeknek a mobilitási pályákra gyakorolt hatása. Vizsgálható továbbá az is, hogy miként változnak kohorszról kohorszra a jellegzetes mobilitási életutak (Andorka 1982: 137). A magyar társadalom intergenerációs foglalkozási mobilitási folyamatairól többek között Andorka Rudolf (1982), valamint Bukodi Erzsébet és John H. Goldthorpe (2010) készítettek kohorsz alapú elemzéseket. Andorka (1982: 137-177) részletes foglalkozástörténeti adatokra támaszkodva vizsgálta öt éves születési kohorszokként, hogy a származási pozíció miként függ össze a kérdezett társadalmi pozíciójával 20, 30, 40, 50, 60, illetve 70 éves korában. Bukodi és Goldthorpe pedig öt, 1973 és 2005 között végrehajtott adatfelvétel összekapcsolása révén vizsgálta a származási pozíció, az iskolai teljesítmény, valamint az elért társadalmi pozíció összefüggését tízéves születési kohorszokként.

A 2016-os mikrocenzus társadalmi rétegződés kiegészítő felvétele ugyan nem teszi lehetővé, hogy a különböző születési kohorszokat akár Andorka, akár Bukodi és Goldthorpe elemzési technikáit alkalmazva vizsgálat alá vonjuk. A minta rendkívül nagy elemszámát kihasználva azonban különös részletességgel vizsgálhatjuk a különböző időpontban születők mobilitási jellemzőit. Így egyrészt kiegészíthetjük az ismereteinket azokról a születési kohorszokról, amelyek a korábbi vizsgálatokban is szerepeltek, másrészt következtetéseket vonhatunk le a fiatalabb, az előző vizsgálatokból még kimaradó generációk szubjektív mobilitási jellemzőire vonatkozóan.

A következő ábra éves bontásban, hároméves mozgóátlagokat alkalmazva a születés éve szerint mutatja be az immobilak, illetve a különböző irányba elmozdulók arányát. Először azt vizsgáljuk, hogy az immobilitás arányának változása alapján milyen esélye volt a különböző generációknak arra, hogy a társadalmi térben mozogjanak, majd ezt követően a fölfele, illetve lefele mobilak görbéinek helyi maximumait, illetve minimumait áttekintve arra keressük a választ, hogy mely generációk számára adódtak a legkedvezőbb lehetőségek a felemelkedésre, és melyek esetében a legmagasabb a lecsúszók aránya.

A három görbe közül a *nem mobilak* aránya mutatja a legkisebb hullámzást, az ez által jelzett változások többé-kevésbé egyenletesek. Az 1929 előtti időszakról 1945-ig csökkenő a tendencia, ezt követően azonban lassabban és többé-kevésbé egyenletes ütemben emelkedni kezd az immobilak aránya, majd nagyjából 1987-ben és különösen 1993 után meredek növekedésnek indul.

2. ábra: Szubjektív mobilitás a születés éve szerint
Subjective mobility by the year of birth

Forrás: Mikrocenzus 2016, Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel alapján saját számítás.

A legidősebb, 1945 előtti nemzedék esetében tehát azt tapasztaljuk, hogy a később születők rendre kisebb arányban érzik úgy, hogy a társadalmi pozíciójuk nem változott a szüleikéhez képest, vagyis a bourdieui tétellel ellentétben a kor csökkenésével együtt csökken az immobilak aránya is. E generáció tagjai (az adatfelvétel idején) 70 évesnél idősebbek voltak, körükben a gazdaságilag aktívak aránya elenyésző, és munkaerőpiaci karrierjük is javarészt lezárt. Az immobilak arányának alakulása ebben az esetben tehát döntő módon történeti okokra, illetve magának a társadalomnak a változására vezethető vissza. Az 1920-as évektől születő korosztályok eszerint évről évre azt tapasztalhatták meg, hogy nagyobb lehetőségük van változtatni származási pozíciójukon.

A következő szakasz – amelynek határpontjai nagyjából 1945-re, illetve 1987-re tehető – értelmezése már kevésbé egyértelmű. Az ebben az időszakban születettek nagyon tág korcsoportot alkotnak, ami a 20-as éveik végén járóktól a 70 évesekig tart. A kor növekedésével az immobilak arányának ebben az időszakban megfigyelhető lassú csökkenése egyfelől aláhúzza azt az összefüggést, miszerint minél idősebb valaki, annál több ideje volt arra, hogy mozogjon a társadalmi térben. Másfelől azonban a munkahely vagy a munkakörváltás gyakorisága az, amely a leginkább hozzájárulhat a társadalmi pozíció változásához, nem egyforma a különböző korosztályokban, a kor előrehaladtával csökken. A korcsoport idősebb korosztályai esetében ráadásul a munkaerőpiaci karrier a nyugdíjba vonulással le is

zárult. Ez az ellenkező hatás legalábbis azt implikálná, hogy a nem mobilak aránya a kor előrehaladtával lassabb ütemben nő. Nehéz megítélni ezeknek az ellentétes hatásoknak az egymáshoz viszonyított erősségét, de a görbe meredekségének nagyfokú stabilitása arra utalhat, hogy a kor változása mellett a történeti hatás is erősebben érvényesülhet. Vagyis az 1945-1987-es időszakban a fiatalabb generációk magasabb immobilitási arányszámait nem csupán korukból fakadnak, hanem vélhetően abból is, hogy számukra történetileg szűkebb mobilitási pályák nyíltak meg.

Ezt a következtetést Andorka, illetve Bukodi és Goldthorpe korábbi foglalkozási alapú vizsgálatait is megerősítik. Andorka (1982) részletes korai elemzése a most élő korosztályok közül csak a legidősebbekre terjedhet ki. Az utolsó kohorsz, amelynek indulásáról még volt információja az 1948 és 1952 között születetteké. Andorka eredményei alapján részletesen nyomon követhető, hogy miként hatott az idősebb kohorszok életpályájára a két világháború, illetve a közte lévő nagy világgazdasági válság. Az 1920-as évektől születők számára azonban már a II. világháború utáni újjáépítés, illetve az államszocialista fordulat jelentette a meghatározó történeti tapasztalatot, amelynek hatására a következő kohorszokban megemelkedett egyrészt a vezetői és értelmiségi foglalkozásúak aránya, másrészt a mezőgazdasági fizikai munkás szülők gyermekei gyorsuló ütemben áramoltak az ipari munkásság különböző rétegeibe.

A Bukodi és Goldthorpe (2010: 666–668) által készített vizsgálat és a mostani mérés között már jóval nagyobb volt az átfedés, a legfiatalabb kohorsz, amire az ő elemzésük kiterjedt, az 1975–1984 között születetteké. A származási és elért pozíció közötti asszociáció szorosságára vonatkozó eredményeik alapján szintén hasonló következtetések fogalmazhatók meg. Mind a férfiak, mind a nők esetében a relatív mobilitás növekvő tendenciát mutatott az 1945–1954-ben született kohorszokig, a későbbiek esetében viszont némi stagnálás után csökkenni kezdett. E kohorszok számára tehát már kedvezőtlenebb társadalmi feltételek álltak rendelkezésre a társadalmi mozgáshoz.

Visszatérve a szubjektív társadalmi helyzet változatlanságára vonatkozó, a 2016-os mikrocenzus alapján készített görbére, az tapasztaljuk, hogy az immobilitás mértéke az 1980-as évek végén, valamint a később születők esetében meredek növekedésnek indult. A nem mobilak magas aránya itt mindenekelőtt annak köszönhető, hogy e korosztályok meghatározó hányada még a tanulmányait végzi, nem rendelkezik önálló egzisztenciával, társadalmi pozícióját a szülei társadalmi helyzete határozza meg. A kor csökkenésével párhuzamos rohamos emelkedés pedig azt jelzi, amilyen ütemben a fiatal generációk belépnek a munkaerőpiacra, betöltik első foglalkozásukat, és saját

karrierbe kezdenek. Ez a folyamat, amelynek során a gyermekek társadalmi pozíciója elválik a szüleikétől, a 20-as években járó korosztályokban lezárul.

A fölfelé, illetve a lefelé mobilak arányát ábrázoló görbék alakja ingadozóbb, mint amit az immobilak esetében tapasztaltunk. Ezek mozgását szintén több tényező befolyásolja/befolyásolhatja: mindenekelőtt természetesen az, hogy a különböző kohorszoknak mennyi idejük volt a fölemelkedésre vagy a lecsúszásra. Az egyes görbék maximumai, illetve minimumai így nem feltétlenül arról tanúskodnak, hogy mely korcsoportoknak a legjobbak vagy a legrosszabbak az esélyeik a fölfelé, illetve a lefelé irányuló elmozdulásra. Ennek megbecsléséhez figyelembe kell venni, hogy az egyes kohorszok életkoruk alapján munkaerőpiaci karrierjük mely szakaszán jártak éppen 2016-ban, az adatfelvétel idején. Az, hogy az egyes születési években az immobilak mértékén túl miként változik a fölfelé, illetve a lefelé elmozdulók egymáshoz viszonyított aránya, az az egyes korosztályok történelmi tapasztalatairól és azokról a társadalmi viszonyokról árulkodik, amelyek keretében felnőttek. Ezeknek az arányszámoknak az értelmezésénél azt érdemes figyelembe venni, hogy míg a jelenlegi pozícióra vonatkozó értékelés mindegyik korosztály esetében azonos időpontra, 2016-ra vonatkozott, addig a származási pozíció a születés éve által meghatározott módon más és más.

A *fölfelé elmozdulók* arányát mutató görbe mozgását tekintve két nagyobb kitüremkedés tapasztalható. Egyrészt a viszonylag meredek növekedés után az abszolút számokat tekintve az 1938 és 1945 között született korosztály számolt be a legnagyobb arányban arról, hogy jelenlegi társadalmi helyzete kedvezőbb a származási pozíciójánál. Ez a korosztály a jelenleg 70–80 éveseket foglalja magában, akik az 1950-es években voltak 14 évesek, így a felfelé irányuló mozgás magas arányát az ő esetükben egyfelől magyarázhatja, hogy jelenlegi társadalmi helyzetüket a Rákosi-korszakban, majd az 1956-os forradalom és az azt követő megtorlás időszakában szerzett gyermekkori tapasztalataikkal kellett összehasonlítani. Másfelől a korosztály tagjai nagyjából az 1960-as években, ennek is a második felében váltak aktívvá, amikor mind a gazdaság, mind a keresetek dinamikusabban növekedtek.

Ez után az abszolút csúcspont után a fölfelé mobilak aránya először meredeken csökkenni kezdett, majd kb. az 1950-es évek közepétől évtizedeken keresztül stagnált, illetve enyhén lefelé araszolt. Újabb trendforduló a fölemelkedést tapasztalók arányának növekedésével az 1970-es évek elején következik be, és nagyjából az 1977–1983 között születők (az adatfelvétel idején 33–39 évesek) esetében egy újabb helyi maximumot ér el a görbe. Ennek a korosztálynak a tagjai 1990-es évek első felében, a rendszerváltást követő években voltak

14 évesek. Az ő gyermekkoruk – amivel összevetették jelenlegi társadalmi helyzetüket – a transzformációs válság, illetve a Bokros-csomag időszakára esett. Az aktívvá válás periódusa azonban mintegy tíz évvel később, sokkal kedvezőbb időszakban, a 2000-es évek első felében következett be ennél az életkori csoportnál, amikor a rendszerváltást követő visszaesés után beindult a gazdasági növekedés, és a reálkeresetek is emelkedtek. A felfelé mobilak arányát mutató görbe e szerencsés generációt jelző kitüremkedés után újra meredeken esni kezd, és ez az ütemes csökkenés kitart egészen a vizsgálatba bekerülő legfiatalabb korosztályokig.

A *lefelé mobilak* aránya részben inverz módon együtt mozog a fölfelé emelkedők arányával, részben azonban önálló pályán halad. E görbének is két helyi maximuma van, vagyis két olyan korosztály azonosítható, amelyek esetében a lefele irányuló mobilitás tetőzik. Az első, hosszabb periódus ezek közül az *1956–1968 között születőket* foglalja magában. Az e korosztályhoz tartozók jelenleg 48–60 évesek, és a kádári konszolidáció időszakában, az 1960-as évek végétől az 1980-as évek elejéig töltötték be a 14. életévüket. Ezt a periódust a GDP, vagy legalábbis 1978-ig a reálkeresetek dinamikus növekedése jellemezte. A munkaerőpiaci karrier megkezdésének időszaka azonban jóval kedvezőtlenebb korszakra esett e generáció esetében, amennyiben a reálkeresetek 1978 után csökkenni kezdtek, és a rendszerváltást követő recesszió időszakát is fiatal felnőttként élték meg.

A lefele irányuló mobilitás esetében a következő, rövidebb időszakot átfogó csúcspont az *1990–1993-ban születők* körében tapasztalható. Ez egy fiatal, a felvétel idején a 20-as évei elején járó korosztály, amely tagjainak még bőven van lehetőségük arra, hogy munkaerőpiaci karrierük során változtassanak társadalmi pozíciójukon. Fiatal koruknak megfelelően e csoportban az immobilak aránya relatíve magas, ehhez azonban alacsony fölfelé irányuló és magas lefelé tartó mobilitás társul. Az ehhez a korosztályhoz tartozók a 2000-es évek első felében, közepén voltak tizenéves fiatalok. Ez a közvetlenül a 2008-as válságot megelőző periódus, amikor a gazdasági növekedés ugyan lassult, viszont a reálkeresetek élénken emelkedtek. E csoport mobilitási pályája alacsony életkoruk folytán még abszolút nyitott, a munkába állás periódusához azonban kedvezőtlen történeti időszakban, közvetlenül a világgazdasági válságot követő recesszió éveiben érkeztek el a korosztály tagjai.

Összegezve, a magyar társadalom a születés éve, illetve az életkor alapján rendkívül tagolt. A különböző történeti korszakokban felnövőök különböző módon nyilatkoztak a mobilitás szubjektív tapasztalatáról, és életkori sajátosságaik alapján eltérő esélyeik vannak arra, hogy ez változzon. E tapasztalatok hasonlósága szerint különböző korosztályok azonosíthatók, amelyek számára generációs

élményt jelenthettek azok a történetileg adott társadalmi feltételek, amelyek vagy lehetőségeket nyitottak meg az előrejutásra, vagy éppenséggel gátolták azt.

KÖVETKEZTETÉSEK

A társadalmi mobilitás vizsgálata a magyar szociológia egyik legintenzívebben kutatott területei közé tartozott az elmúlt évtizedekben, a magyar társadalom 2000-es év utáni mobilitási folyamataira vonatkozóan azonban célzott, nagymintás adatfelvételek hiányában töredékesek az ismereteink. A 2016-os mikrocenzus társadalmi rétegződés kiegészítő felvétele lehetőséget biztosít e hiányok pótlására.

A jelen tanulmány az intergenerációs mobilitás egy szubjektív mutatójára támaszkodva vizsgálta a társadalmi mobilitás tapasztalatának legutóbbi változásait Magyarországon. A mobilitás szubjektív érzékelésére vonatkozó vizsgálatok természetesen nem helyettesíthetik az objektív mobilitási folyamatokra irányuló kutatásokat. E mutatók részben más jelenséget mérnek, s a társadalmi térben történő mozgás szubjektív élménye eltolódik, eltolódhat a tényleges mozgásoktól.

A magyar társadalom a rendelkezésre álló információk alapján a 2000-es években a záródás jeleit mutatta. Az intergenerációs foglalkozási mobilitás fő mérőszámai szerint ebben az időszakban, európai összehasonlításban is alacsony volt Magyarországon a mobilitás abszolút mértéke és a társadalmi fluiditás szubjektív mutatói is romló tendenciát mutattak. A társadalomszerkezet változásának e kedvezőtlen trendjeihez a 2009-es világgazdasági válság időszakában készített mérések alapján a mozdulatlanság, illetve még inkább a lecsúszás élménye társult. A mostani eredmények alapján – ami legalábbis a mobilitás szubjektív tapasztalatát illeti – 2016-ra e trendek alapvetően megváltoztak. Ugyan 2009-hez képest emelkedett azoknak az aránya, akik szerint ugyanolyan a társadalmi helyzetük, mint a szüleiké, viszont jelentősen nőtt azoké is, akik úgy érzik, hogy előreléptek származási pozíciójukhoz képest.

A jelenlegi vizsgálat megerősíti továbbá, hogy a magyar társadalom a mobilitás tapasztalata alapján életkor szerint rendkívül tagolt. A legidősebb, 1945 előtt születők generációjához tartozók számoltak be a legnagyobb arányban arról, hogy előreléptek szüleikhez képest. A másik végponton pedig az 1956–1968-as időszakban születők találhatók: ebben az életkori csoportban a legmagasabb azoknak a hányada, aki úgy érzik, hogy kedvezőtlen irányba változott a társadalmi helyzetük.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Bourdieu, Pierre 2010: A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser Ottó (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. ELTE, Budapest. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch04s02.html%23ftn.id539587. Letöltve: 2018. 07. 31.
- Breen, Richard 2010: Social Mobility and Equality of Opportunity. *The Economic and Social Review*, 41(4), 413–428.
- Bukodi Erzsébet – John H. Goldthorpe 2010: Market versus Meritocracy: Hungary as a Critical Case. *European Sociological Review*, 26(6), 655–674.
- Bukodi Erzsébet – Paskov, Marii – Nolan, Brian 2017: *Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story*. INET Oxford Working Papers no. 2017 no. 2017-03.
- Duru-Bellat, Marie – Kieffer, Annick 2008: Objective/subjective. The two facets of social mobility. *Sociologie du travail*, (50S), e1–e18.
- Eurofound 2017: *Social mobility in the EU*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Ferge Zsuzsa 1969: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. KJK, Budapest.
- Harcza István – Kulcsár Rózsa 1986: *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Társadalomstatistikai Közlemények. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Huszár Ákos 2016: Társadalmi rétegződésről szóló kiegészítő felvétel. In Németh Zsolt (szerk.): *A 2016. évi mikrocenzus témakörei: Háttér tanulmányok a mikrocenzus programjáról és témaköreiről*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 44–59. http://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kotet_1_hattertanulmanyok. Letöltve: 2018. 07. 31.
- Huszár Ákos – Záhonyi Márta 2018: *A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. http://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kotet_9_foglalkozasi_szerkezet_valtozasa_es_jellemzoi_magyarorszagon. Letöltve: 2018. 07. 31.
- Jackson, Michelle – Evans, Geoffrey 2017: Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science*, 4, 54–79.
- Kelly, Sarah M. C. – Kelly, Claire G. E. 2009: Subjective social mobility: data from 30 nations. In Max Haller, Roger Jowell – Tom Smith (ed.): *Charting the Globe: The International Social Survey Programme 1984–1989*. Routledge, London, chapter 6.
- Kraus, Michael W. – Tan, Jacinth J. X. 2015: Americans overestimate social class mobility. *Journal of Experimental Social Psychology*, 58(May), 101–111.
- Merllié, Dominique 2008: How to compare ‘subjective’ and ‘objective’ mobility. *Sociologie du travail*, (50S), e50–e65.
- Róbert Péter (szerk.) 1998: *Társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Új Mandátum, Budapest.
- Róbert Péter 1999: Társadalmi mobilitás és rendszerváltás. *Századvég*, (15): 73–86.

Róbert Péter – Bukodi Erzsébet 2004: Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In Richard Breen (ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford University Press, Oxford, 287–315.

Tóth Péter – Huszár Ákos 2016: Rétegződés és mobilitás: ifjúsági rétegek, mobilitási lehetőségek és stratégiák. In Nagy Ádám – Székely Levente (szerk.): *Negyedszázad*. ISZT Alapítvány; Excenter Kutatóközpont, Budapest, 78–117.

MELLÉKLET

1. melléklet – Kik, merre, mennyit?

M1.1. táblázat: A jelenlegi társadalmi pozíció a származási pozíció szerint, 2016
 Current social position by the social position of origin, 2016, (% of population aged 18 or older)

Jelenlegi pozíció	Származási pozíció										Ösz-sze-sen	N
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Belépési mobilitás												
1	36,5	9,0	10,9	7,3	18,2	5,4	3,0	4,7	0,9	4,0	100,0	1495
2	10,2	26,3	16,7	11,5	18,0	6,6	4,6	3,6	1,5	1,1	100,0	3100
3	3,7	14,8	34,9	13,5	18,0	6,3	3,9	3,5	1,0	0,5	100,0	7437
4	2,1	8,6	24,4	31,1	16,8	8,3	4,7	2,6	0,9	0,4	100,0	11379
5	1,6	4,3	14,1	19,7	44,1	7,6	4,6	2,8	0,6	0,5	100,0	24909
6	0,6	2,6	9,2	19,4	27,8	28,0	7,2	4,1	0,7	0,4	100,0	19125
7	0,6	1,5	6,0	12,0	27,0	22,4	23,3	5,4	1,2	0,6	100,0	15374
8	0,5	1,4	3,8	7,2	18,2	20,9	21,0	23,4	2,4	1,2	100,0	9865
9	0,5	1,0	3,1	4,2	10,9	14,5	20,5	23,4	19,9	2,1	100,0	2550
10	2,6	2,8	3,5	4,2	12,1	9,3	8,1	14,8	7,4	35,1	100,0	1058
Összesen	2,1	5,0	12,9	16,8	27,7	15,8	10,5	6,5	1,6	1,1	100,0	96292
Kilépési mobilitás												
1	26,2	2,7	1,3	0,6	1,0	0,5	0,4	1,1	0,9	5,6	1,5	
2	14,7	15,5	3,8	2,0	1,9	1,2	1,3	1,6	2,7	3,0	3,0	
3	12,7	21,1	19,4	5,7	4,6	2,8	2,6	3,8	4,4	3,7	7,2	
4	11,5	19,4	21,4	20,9	6,9	5,9	5,1	4,6	6,0	4,2	11,3	
5	19,6	21,5	27,6	29,6	40,1	12,1	11,2	10,9	9,9	12,6	25,2	
6	5,9	10,5	14,5	23,4	20,4	36,0	13,9	12,7	9,1	7,2	20,3	
7	4,6	5,1	7,8	12,1	16,4	23,9	37,5	14,0	11,9	9,4	16,8	
8	2,6	3,0	3,2	4,6	7,1	14,3	21,7	38,8	16,1	11,7	10,8	
9	0,6	0,6	0,7	0,7	1,1	2,6	5,5	10,0	33,9	5,4	2,8	
10	1,4	0,6	0,3	0,3	0,5	0,7	0,9	2,6	5,2	37,3	1,1	
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
N	2147	5300	13175	16581	26849	14618	9291	5821	1511	999	96292	

M1.2. táblázat: A szubjektív mobilitás nagysága különböző szinteken, 2016
Subjective mobility at different levels, 2016 (% of population aged 18 or older)

Megnevezés	%
Fölfelé mobil 4 vagy több fokkal	4,8
Fölfelé mobil 3 fokkal	7,7
Fölfelé mobil 2 fokkal	16,3
Fölfelé mobil 1 fokkal	21,5
Nem mobil	31,5
Lefelé mobil 1 fokkal	8,1
Lefelé mobil 2 fokkal	5,0
Lefelé mobil 3 fokkal	2,6
Lefelé mobil 4 vagy több fokkal	2,5
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Mikrocenzus 2016, Társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel alapján saját számítás.

2. melléklet – A mikrocenzus és az ISSP

A 2016-os mikrocenzus társadalmi rétegződés kiegészítő felvételében szereplő szubjektív társadalmi pozícióra, illetve ennek változására vonatkozó kérdéssor leginkább az *International Social Survey Program Social Inequalities* modulja keretében használt hasonló kérdésekkel társítható. Az eredmények közvetlen összehasonlíthatósága azonban több ponton sérül.

Egyrészt a kérdések megszövegezése némileg eltér egymástól. A mikrocenzusban szereplő kérdés a válaszadó társadalmi helyzetére, illetve életvitelére vonatkozott, míg az ISSP-ben csupán a társadalmi helyzetre volt utalás. Az ISSP kérdése egészen pontosan így nézett ki:

Magyarországon vannak magasabb és alacsonyabb társadalmi helyzetű emberek. A 10. VÁLASZLAP-on egy létrát lát, aminek legfelső foka a legmagasabb társadalmi helyzetű embereket, legalsó foka pedig a legalacsonyabb helyzetűeket jelenti.

Most hol helyezné el ezen a létrán Önmagát?

És az Ön gyerekkorában a családja a létra melyik fokán állt?

Másrészt lényeges különbségnek tekinthető, hogy míg a mikrocenzusban elsőként a szülők társadalmi helyzetét kellett értékelni, és ezt követte a saját társadalmi pozícióra vonatkozó kérdés, addig az ISSP-ben a sorrend fordított

volt. E tényező talán a szövegezésnél is komolyabb különbségeket okozhat az eredményekben, mivel az első kérdésre adott válasz vélhetően komoly hatással van a második kérdés megválaszolására is.

Harmadrészt szintén eltéréseket okozhat a két adatfelvétel eredményeiben a tágabb kontextus, amiben a kérdések a kérdőívben megjelennek. A mikrocenzus társadalmi kiegészítő felvételében a kérdésblokkot megelőző kérdéssor az apa és az anya iskolai végzettségére, foglalkozására, illetve beosztására vonatkozott. A válaszadók tehát úgy érkeztek a saját társadalmi pozíciójuk értékeléséhez, hogy előtte részletesen számba vették a szülők korábbi pozícióit, és szubjektív módon értékelték is azt. Az ISSP-ben ezzel szemben a saját társadalmi helyzet szubjektív értékelésére vonatkozó kérdéshez úgy jutottak el a válaszadók, hogy közvetlenül előtte a jövedelemeloszlás igazságosságára, illetve a különböző társadalmi csoportok közötti ellentétek, konfliktusok erősségéről kérdezték őket. E kérdések egészen más szempontok mérlegelésére irányítják a kérdezett figyelmét, ami a saját társadalmi helyzetének értékelésében is szerepet kaphatott.

*Negyedrész*t a két adatfelvétel körülményei is igen eltérőek voltak. Az ISSP-hullámok a TÁRKI kb. 1000 főt tartalmazó, a válaszadók önkéntes részvételén alapuló véletlen mintáin készültek. A mikrocenzus társadalmi rétegződés moduljának kitöltése is önkéntes volt, viszont egy kötelező adatfelvételhez kapcsolódott. A mikrocenzus egésze a népesség 10%-ára terjedt ki, a rétegződés kiegészítő pedig ennek az 1/5-ös almintáján került lekérdezésre, ami összességében több mint 100 000 sikeresen kitöltött kérdőívet eredményezett.

Sajnos az ISSP-ből, illetve ismereteink szerint más forrásból sem áll rendelkezésre időben közelebbi adatforrás, ami alapján ellenőrizhetőek lennének a mikrocenzusból számított szubjektív társadalmi mobilitásra vonatkozó eredmények. Az ISSP menetrendje szerint jövőre, 2019-ben kerül sorra ismét a *Social Inequalities* modul, amelyből várhatóan újra kalkulálható lesz a mérőszám. Szerencsére azonban a mutató egyik eleme, a saját társadalmi pozíció értékelésére vonatkozó kérdés alapváltozó az ISSP-ben, ami alapján egész hosszú, 1987-től 2016-ig tartó idősor állítható össze. Ennek segítségével, ha a mutató egészében nem is, de legalább az ellenőrizhető, hogy az ISSP alapján is hasonló társadalmi folyamatok rajzolódnak-e ki, mint a mikrocenzus-
ISSP összevetésből. A következő táblázat kettesével összevonva tartalmazza a saját társadalmi pozíció szubjektív megítélésére vonatkozó ISSP kérdést 1987 és 2016 között.

M2.1. táblázat: A társadalmi helyzet szubjektív értékelése az ISSP alapján
 Subjective evaluation of social position on the basis of ISSP

	(%)								
Megnevezés	1987	1992	1999	2005	2009	2012	2013	2015	2016
1. alsó	11	20	19	14	16	15	10	9	6
2. alsó közép	28	44	44	43	48	43	31	32	35
3. közép	52	31	32	37	31	32	34	40	44
4. felső közép	8	5	5	6	5	10	22	17	14
5. felső	1	0	0	0	0	0	3	2	1
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N	2 542	1 223	1 196	994	1 008	1 004	999	966	970

Forrás: ISSP alapján saját számítás.

A rendszerváltást közvetlenül megelőző 1987-es mérés alapján egy alapvetően középosztályi (tudattal rendelkező) társadalom képe rajzolódik ki elénk, ahol a népesség több mint fele a társadalmi létra kellős közepére helyezte magát. E társadalomban a kérdezettek válaszai alapján gyakorlatilag nem létezett elit, de mérsékelt azok aránya is, akik a közép fölé helyezték magukat. A középső kategória mellett még az alsó közép mérete különösen magas, a társadalom csaknem 30%-a pozicionálta magát ide, de meghaladta a 10%-ot azok aránya is, aki úgy vélték, hogy a társadalmi létra alján helyezkednek el.

1989 után ez a kép gyorsan és tartósan átalakult. Az 1992-es és az 1999-es mérés eredményei szinte százalékra pontosan megegyeznek egymással. 1987-es vizsgálathoz képest tovább mérséklődött azoknak az aránya, akik a felső, illetve a felső közép pozícióban látják magukat, a legnagyobb változások azonban középen, valamint a társadalom alsó részében zajlottak. A középosztályi tudattal rendelkezők aránya mintegy 20 százalékponttal csökkent, miközben jelentősen növekedett az alsó középhez tartozók hányada, az alul lévők pedig megduplázódott.

A 2000-es években, a rendszerváltás második évtizedében már némileg módosult a kép, lényeges pontokon azonban kontinuitás mutatkozik az 1990-es évekkel. 2005–2009 között továbbra is elenyésző azoknak az aránya, akik a társadalmi létra tetejére, illetve felső részére helyezik magukat. Másrészt átalakulás történt a társadalom alsó felén. A korábbi évtized 20%-os szintje után 15% körül alakult azoknak az aránya, akik a társadalom alsó részébe pozicionálták magukat. A legalul tapasztalható csökkenés 2005-ben még a középen lévők csoportját növelte, 2009-ben viszont már az alsó közép kategóriát.

A 2010-es évek közepéig vannak csak információink a társadalmi helyzet szubjektív értékeléséről, e fél évtized alatt azonban alapvetően változott meg a társadalmi létra szerkezete. Számottevő mértékben csökkent azoknak az aránya, akik legalulra, illetve az alsó közép szintjére helyezték magukat, miközben jócskán megnőtt a középső, illetve az e fölé eső pozíciókat választók aránya. Ez utóbbi fejlemény különösen szembetűnő, akár történelminek is nevezhető. Magukat a felső két szintre (a létra 7-10. fokára) helyezők aránya az 1990-es, illetve a 2000-es években is 5-6% körül alakult, és 1987-ben sem érte el a 10%-ot, a 2010-es évek közepére ezzel szemben a népességen belüli arányuk már körülbelül 15-20%-ot tett ki. Ezek az eredmények arra utalnak, hogy az államszocializmus évtizedei, illetve 20-25 évvel a rendszerváltás után létrejött Magyarországon egy masszív réteg, amely önértékelése szerint a társadalom felső közép, illetve a felső részéhez tartozónak érzi magát.

A 2016-os mikrocenzus társadalmi rétegződés kiegészítő felvétel adatai alapján jelentős javulás következett be a szubjektív mobilitás érzékelésében a 2009-es ISSP eredményekkel összevetve. A mikrocenzus és az ISSP adatainak összehasonlításakor több okból is óvatosan kell eljárunk, ám az ISSP jelenlegi társadalmi pozícióra vonatkozó értékeléseiben történt nagymértékű változások hasonló módon jelentős javulásra utalnak.

THE CHANGE OF SUBJECTIVE MOBILITY IN HUNGARY

ABSTRACT

Social mobility research has great tradition in Hungary. On the basis of the regular surveys of the Hungarian Central Statistical Office century long time series are available on the main mobility processes of the Hungarian society. However, because of the lack of appropriate data and systematic research we have only selective knowledge about the trends unfolded after 2000. In this paper we will examine the mobility characteristics of the Hungarian society with the help of an indicator of subjective mobility. We will focus on two questions: on the one hand how do subjective indicators of social mobility relate to the traditional approach of occupational mobility research and to what extent are they appropriate for the examination of mobility processes? And, on the other hand, what can be established about the most recent trends of social mobility in Hungary on the basis of this indicator?

A HAJLÉKTALAN EMBEREK EGÉSZSÉGE

Rákosy Zsuzsa – Szeitl Blanka

ÖSSZEFOGLALÓ

Annak ellenére, hogy a hajléktalan emberek száma hazánkban is növekszik, egészségi állapotukról nagyon kevés információ állt a rendelkezésünkre. Kutatásunkban 453 hajléktalanellátó rendszert igénybe vevő ember kérdőíves adatait hasonlítottuk össze az Európai lakossági egészségfelmérés 2014, hajléktalan populáció nem és kor szerinti megoszlását tükröző, standardizált eredményeivel, az átlagpopuláció, valamint az átlagpopuláció alsó jövedelmi ötödébe tartozó emberek és a hajléktalanként élők egészségi állapot-különbségeinek azonosítása céljából.

Míg az átlagpopulációban a legalább egy krónikus nem fertőző betegséggel bírók aránya 50% volt, az alsó jövedelmi ötödébe tartozóknál 59, addig a hajléktalanok körében jóval magasabb, 79% volt, ennek ellenére a hajléktalanok háziorvoshoz fordulási gyakorisága (38%) messze elmaradt a másik két populációhoz képest (76, 78%). Tovább rontja a helyzetet körükben a dohányzók rendkívül magas aránya (82%), valamint a referencia populációkhoz képest a nagyivók (29%) és az alultápláltak (4%) magasabb aránya.

Adataink alapján az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés javítása, valamint a célzott egészségfejlesztési programok, kulcsfontosságúak a hajléktalan emberek egészségi állapotának javítása érdekében, ami további esélyt jelenthet a társadalomba való visszailleszkedésükhöz.

Tárgyszavak: hajléktalan ember, egészségi állapot, egészségmagatartás

Rákosy Zsuzsa, PTE ÁOK Orvosi Népegészségtani Intézet,

E-mail: zsuzsa.rakosy@aok.pte.hu

Szeitl Blanka, TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Zrt.,

E-mail: blanka.szeitl@gmail.com

BEVEZETÉS

A hajléktalanság az anyagi nélkülözés extrém szélsőséges formája, amely egyéni és társadalmi tényezők összetett kölcsönhatásának eredője (Busch-Geertsema et al. 2010). A hajléktalanná válás okai között szereplő egyéni faktorok közül kiemelendő a szegénység, a családi problémák (elsősorban a válás és a családon belüli erőszak), továbbá a mentális egészségi problémák, a drog- és alkohol-függőség, míg társadalmi szempontból a legfontosabb determinánsok a munkanélküliség, a magas ingatlanárak, az eladósodás, az alacsony fizetések és a munkahelyek számának csökkenése (Thompson et al. 2013, Patterson et al. 2012, van den Bree et al. 2009, Burt et al. 2001).

A hajléktalan emberek a sztereotípiákkal ellentétben nem alkotnak homogén csoportot, a nemzetközi tipológia (az ETHOS, azaz „A hajléktalanság és a lakhatásból való kirekesztettség európai tipológiája”) a lakhatás fizikai, szociális és jogi dimenziói mentén négy csoportot különböztet meg. Minden szempontból leghátrányosabb csoportot a hajléktalanok közül a fedél nélküliek képezik, azok az emberek, akik közterületeken, illetve krízisszállókon élnek. Lakástalanoknak hívjuk azokat, akik átmenetileg intézményi körülmények között élnek, mint például átmeneti szállásokon, anyaotthonokban, bevándorlók menedékhelyén stb. Bizonytalan lakáshelyzetben lévők átmenetileg családnál, barátnál vagy illegálisan elfoglalt ingatlanokban, míg az elégtelen lakáskörülmények között élők lakóhelyként alkalmatlan bódéokban, kalibákban élnek (FEANTSA 2017).

Nehéz megbecsülni, hogy pontosan hányan élnek hajléktalan létbe kényszerülve ma hazánkban, adataink elsősorban a hajléktalanellátó intézményeket igénybe vevő emberekről vannak, az utcán, a bizonytalan lakáshelyzetben lévők és elégtelen lakáskörülmények között élők számáról nagyon keveset tudunk. A becslést tovább nehezíti, hogy a hajléktalan lét nem egy állandó állapot, folyamatos az átmenet a hajléktalanság különböző dimenziói között. A fix időpontbeli adatfelvétel általában túlbecsüli a krónikus, hosszabb ideje hajléktalanságban élő emberek számát, és alábecsüli az átmenetileg rövid ideig hajléktalan létbe kényszerültekét. Ennek ellenére elmondható, hogy a hajléktalanok száma világszerte folyamatosan emelkedő tendenciát mutat. Egy 2014-es tanulmány alapján abban az évben az Európai Unió területén 400 000, az Egyesült Államokban több mint 600 000 egyén töltött legalább egy éjszakát hajléktalanként (Fazel et al. 2014). Hazánkban 1999 óta minden év február 3-án a „Február Harmadika Munkacsoport” vezetésével adatfelvétel valósul meg a hajléktalan szállókon és az utcai szolgálatok által ellátottak körében, amelynek célja, hogy átfogó képet nyújtson a hajléktalan helyzetben

lévők életkörülményeiről a hajléktalan ellátás fejlesztése érdekében, továbbá országos eredményeket szolgáltatson azoknak az embereknek a számáról, akik a hajléktalan ellátást igénybe veszik a felmérés napján. A legfrissebb, 2018-as felmérésben 8650 hajléktalan ember vett részt (Gurály et al. 2018). Egy évre vonatkoztatott számok viszonylatában a legfrissebb adatokat a Győri Péter által elkészített Hajléktalanügyi országjelentés közli 2013-ból a Kenyszi (Központi Elektronikus Nyilvántartás a Szolgáltatást Igénybevevőkről) nyilvántartási rendszere alapján. A „2013-ban a hajléktalanellátás igénybe vevőjeként összesen 37 377 embert regisztráltak – az utcai szolgálatok által ellátott emberek nélkül. Az éjjeli menedékhelyeket 2013-ban összesen 13 360 ember vette igénybe, az átmeneti szállókat 9216 ember, a nappali melegedőket 33 026 ember kereste fel az év során, ez megfelel egy magyar kis- vagy közepes város lakosságának” (Győri 2013).

Ismert tény, hogy az anyagi depriváció szorosan összefügg az egészségi állapottal. Népegészségügyi szempontból különösen aggasztó ezeknek az embereknek a magas mortalitása és morbiditása az átlagpopulációhoz képest. A megbetegedések közül különösen az életmódjukból és életkörülményeikből adódó egészségproblémák érintik őket: a balesetekből származó sérülések, a pszichiátriai betegségek, a fertőző betegségek és a felgyorsult öregedéssel párhuzamosan megjelenő krónikus nem fertőző betegségek. Amíg egyes egészségi problémák, mint például a pszichiátriai betegségek, hajléktalansághoz vezethetnek, mások viszont a hajléktalanság következményeként jelenhetnek meg. A durva környezeti körülmények, a zsúfolt hajléktalanszállók, a rossz higiénés viszonyok, az alultápláltság hozzájárulnak az egészségi állapotuk megromlásához, amit tovább súlyosbít az egészségügyi ellátáshoz való korlátozott hozzáférésük (Hwang et al. 2010, Baggett et al. 2010, Canavan et al. 2012).

Egészségi állapotuk javítása egyaránt kulcsfontosságú a saját és a társadalom szempontjából is, hiszen leromlott egészségi állapotuk nagy terhet ró mind az egyénre, mind az egészségügyi ellátórendszerre. Célzott intervenció tervezésére és kivitelezésére viszont csak abban az esetben nyílik mód, ha pontosan ismerjük a problémát. A magyar hajléktalanpopuláció egészségi állapotáról nagyon kevés információ állt a rendelkezésünkre, összesen két tanulmány – 1995-ben és 2007-ben – közölt erre vonatkozóan reprezentatív adatokat, továbbá magyarországi átlagpopulációval történő összehasonlító elemzésből származó eredmények csupán a budapesti hajléktalanpopulációra vonatkozóan érhetőek el 2002-ből (Oross 1995, Papp 2007, Gurály 2003). Az egészségüket meghatározó determinánsokról szintén keveset tudtunk, ezen belül a táplálkozási

szokásaikról és tápláltsági állapotukról, amelyek döntően befolyásolják az egészségi állapotot, pedig semmilyen adatunk nem volt. Ez alapozta meg az általunk 2015-től elkezdett „A hajléktalanok tápláltsági állapotának és táplálkozási szokásainak felmérése” című projektet, amely áttekintést nyújt a hajléktalanellátó rendszert igénybe vevő emberek étel- és tápanyagbeviteléről, meghatározza a fő egészségi és táplálkozási problémáikat. Ennek keretében 2015-ben 453, a hajléktalanellátó intézményeket igénybe vevő ember egészségi, szociális és tápláltsági állapotának, táplálkozási szokásainak felmérése valósult meg kérdőíves, antropometriai és vérminta alapú analízissel Pécs, Debrecen és Budapest hajléktalanellátó intézményeiben.

A felmérésünk adatait összehasonlítva az ELEF2014-es felmérés eredményeivel lehetőség nyílik az átlagpopuláció, valamint az átlagpopuláció alsó jövedelmi ötödébe tartozó emberek és a hajléktalanoként élők egészségi állapotában mutatkozó különbségek azonosítására a vélt egészséggel és a krónikus betegségekkel jellemezve, valamint az egészségmagatartás egyes jellemzőinek, úgyszintén mint a dohányzás, táplálkozási és alkoholfogyasztási szokások összehasonlítására. Terjedelmi korlátok miatt ez az elemzés nem tér ki a hajléktalanság különböző csoportjaiba tartozó emberek egészségi állapota, illetve egészségmagatartása közötti különbségekre.

A kutatásból származó adatok alapot szolgáltatnak a hajléktalan emberek egészségének javítását célzó prevenciós programok kialakításához, amelyek a hajléktalan lét komplexitásának tükrében csak olyan koordinált projekt keretében valósulhatnak meg, amely figyelembe veszi a hajléktalanság speciális jellemzőit. Eredményeink segítséget jelenthetnek a hazai hajléktalanellátás specifikus reformjához, interszektorális együttműködések kialakításához, amelyekre igen nagy szükség van a hajléktalanság összetett, soktényezős okai és következményei miatt, továbbá alapot szolgáltathatnak a hajléktalan emberek egészségének javításához szükséges kormányzati intézkedések kidolgozásához is. A hajléktalan emberek egészségi állapotának és egészségmagatartásának javítása kulcsszerepet játszhat társadalmi visszaálléskeresésükben.

MÓDSZEREK

Az elemzés az ELEF2014 és a „Hajléktalanok tápláltsági állapotának és táplálkozási szokásainak felmérése” adatainak felhasználásával készült. Az adatfelvétel Pécsen a TÁMASZ Alapítvány hajléktalanellátó intézményeiben, Debrecenben a

ReFoMix Nonprofit Közhasznú Kft. nappali melegedőjében, éjszakai menedékhelyén és átmeneti szállásain, az Ökomenikus Segélyszervezet nappali melegedőjében, Budapesten a Máltai Szeretetszolgálat nappali melegedőiben, éjszakai menedékhelyein és fertőtlenítő fürdőjében összesen 453, 18 év feletti fő bevonásával 2015. január 1. és április 30. közötti időszakban zajlott. Az intézmények kiválasztása ad hoc módon történt, mert ezekkel az intézményekkel sikerült kutatási együttműködést kialakítani. Semmilyen, a hajléktalanok egészségével kapcsolatos jellemző nem motiválta a kiválasztásukat, ily módon a vizsgálat szempontjából véletlenszerűnek tekinthető a kiválasztásuk. A felmérésbe az adott intézményben a kérdőívfelvételkor jelen lévő, a vizsgálatban önkéntesen részt venni hajlandó személyeket vontuk be. Győri Péter 2013-as adatai a legfrissebb publikált eredmények a hazai hajléktalanellátást éves szinten igénybe vevők számáról (33 026 fő), ehhez mérten a 453 fős hajléktalan-adatbázis nagyjából 1%-os mintának felel meg (Győri 2013). Az adott napon ellátást igénybe vevők számához képest (2018. február 3-ai adatfelvétel: 8650 fő) ez körülbelül 5%-os mintának felel meg (Gurály et al. 2018).

A két felmérés a célpopuláció szempontjából tulajdonképpen kiegészítője egymásnak: míg az ELEF2014 – mint más lakossági adatfelvételek – nem foglalja magában a hajléktalanpopulációt (lakcím nélküliek), úgy a hajléktalanok felmérése nem tartalmaz olyan egyéneket, akiket a lakossági adatfelvétel elérhet. A két felmérés résztvevői olyan alapvető demográfiai jellemzők szerint is különböznek, amelyek nyilvánvalóan komoly befolyással bírnak az általunk elemzett táplálkozási és egészségi állapotra. Ilyen a kérdezett neme, kora, illetve jövedelmi helyzete. Az életkor és a nem együttes eloszlásából származó különbséget az 1. táblázat szemlélteti.

1. táblázat: A vizsgált populációk megoszlása nem és életkor szerint
Age and sex distribution of the studied population

Populáció	Nem	Korcsoport						Együtt
		18–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70+	
		éves						
Hajléktalanok	Férfi	4,1	12,3	20,4	35,4	25,6	2,2	100,0
	Nő	7,0	9,3	24,4	39,5	17,4	2,3	100,0
ELEF2014	Férfi	21,8	17,7	17,6	15,8	15,3	11,8	100,0
	Nő	16,6	16,8	16,9	15,8	16,1	17,8	100,0

A számottevő eltérés miatt az ELEF becsléseit nem és kor szerint standardizáltuk úgy, hogy a két dimenzió szerint, az 1. táblázatban szemléltetett bontásban a hajléktalanpopuláció megoszlásait tükrözze. Azaz csak azokat a korosztályokat vettük figyelembe az ELEF mintájából, amelyek a hajléktalanpopulációban is előfordultak (minimum év-maximum év), és ezen belül olyan korosztályos súlyokat használtunk, mint amilyen a nemek szerinti korcsoportok részaránya volt a hajléktalanok mintáján belül. A két felmérés adatállományát ezután integráltuk, és az elemzéseket ezen együttes és speciális összetétel szerint súlyozott adatbázis alapján végeztük el. A jövedelem azért nem szerepel a súlyozáshoz felhasznált változók között, mert az ELEF-adatok esetében nem érhető el a jövedelem pontos összege (csak a kvintilis), így a súlyok beállítása eszerint nem lehetséges. A jövedelmi különbségek torzulása miatt minden alkalommal törekedtünk arra, hogy a hajléktalanpopuláció jellemzőit ne csak a súlyozott, teljes ELEF-adatokhoz hasonlítsuk, hanem a teljes populáció legalsó jövedelmi ötödébe tartozókkal külön is összevegyük. Az elemzés nem tartalmaz kor és nemek szerinti bontásból származó adatokat, mivel a hajléktalanpopuláció jelentős százalékát középkorú férfiak alkotják.

Az elemzésben khi-négyzet próbát alkalmaztunk 5%-os szignifikanciaszinttel. A hajléktalanok körében mindegyik vizsgált jellemző eloszlása statisztikailag szignifikánsan különbözött az átlagpopuláció és annak alsó jövedelmi ötödének eloszlásától.

Felmérésekben a prevalencia becslések hibahatár maximumaként a standard hiba kétszeresét szokták megadni. Nagy minták esetén várhatóan a felmérésből számított becsléseknek 95%-a közelebb lesz a becsülni kívánt populációs paraméterhez, mint a hibahatár. A maximális hibahatárt a következő képlettel határoztuk meg:

$$\frac{0,98}{\sqrt{n}}$$

ahol n a mintanagyságot jelöli. Esetünkben a hibahatár maximuma a hajléktalanokra vonatkozó becslések esetében $\pm 4,6\%$, az átlagpopulációra vonatkozó becslések esetében $\pm 1,3\%$, az átlagpopuláció alsó jövedelmi ötödére vonatkozó becslések esetében $\pm 2,5\%$.

ELEMZETT VÁLTOZÓK

Minden elemzett ELEF2014 változónál a „Hajléktalanok tápláltsági állapotának és táplálkozási szokásainak felmérése” kérdőív kategóriáival összevethető kategóriákat hoztunk létre.

A vizsgált társadalmi-gazdasági tényezők meghatározása

Az iskolázottság esetében az alábbi kategóriákat használtuk:

- kevesebb mint 8 általános iskolai osztály,
- 8 általános,
- szakmunkás,
- középfokú,
- felsőfokú.

A gazdasági aktivitást az alábbiak szerint kategorizáltuk:

- nem dolgozik,
- dolgozik,
- nyugdíjas.

A családi állapotot az alábbiak szerint kategorizáltuk:

- házas vagy élettárssal él,
- hajadon/nőtlen,
- özvegy,
- elvált.

Az egészségi állapot jellemzése

Az egészségi állapot jellemzésére a vélt egészséget és a krónikus betegségek változót használtuk.

A vélt egészséget a következő kérdés alapján képeztük:
„Milyen az Ön egészsége általában?”

- jó
- kielégítő
- rossz
- nem tudja

Az eredetileg meglévő „nagyon jó”, „jó”, valamint a „rossz” és „nagyon rossz” kategóriákat összevontuk jó, illetve rossz elnevezés alatt. Habár az ELEF2014 kérdőíve lehetőséget adott a „nem tudja” válaszra, ám egyetlen válaszadó sem élt ezzel, mégis benne hagytuk az elemzésben a hajléktalanpopulációra vonatkozó érdekes információtartalma miatt.

A krónikus nem fertőző betegségek prevalenciájának meghatározásához „van”, illetve „nincs” kategóriákat használtuk az ELEF2014 15. kérdésének megfelelően: „Van-e Önnek valamilyen krónikus betegsége vagy olyan egészségi problémája, ami legalább 6 hónapja tart, vagy előreláthatólag legalább 6 hónapig fog tartani?”

Az elemzésben terjedelmi korlátok miatt nem tértünk ki a nagyobb betegcsoportok populációs szintű megoszlásának ismertetésére.

Az egészségdeterminánsok jellemzése

Az egészségdeterminánsok közül a tápláltsági állapot, az alkoholfogyasztási és a dohányzási szokások, valamint az orvoshoz fordulási gyakoriságváltozókat használtuk.

A tápláltsági állapot meghatározására, a testtömegindexet alkalmaztuk. Kiszámításához a kilogrammban mért testtömeget osztani kell a magasság méterben mért négyzetével. Az adatokat az ELEF2014-kérdőív 74. „Milyen magas Ön cipő nélkül?” és a 75. „Mekkora a testsúlya ruha és cipő nélkül?” kérdéseire adott válaszokból számítottuk. A hajléktalan emberek esetében ezek az értékek testösszetétel-mérővel kerültek felmérésre. Az eredmények alapján a következő, a szakirodalomban használatos kategóriákat képeztük (WHO 1995):

- sovány: < 18,50,
- normál testsúly: 18,50 – 24,99,
- túlsúlyos: 25,00 – 29,99,
- elhízott: ≥ 30,00.

Az alkoholfogyasztási gyakoriság meghatározására az alábbi kategóriákat használtuk az ELEF2014-kérdőív 105-ös „Az elmúlt 12 hónapban milyen gyakran fogyasztott Ön alkohol tartalmú italt (mint például sör, bor, pezsgő, pálinka, vodka, rum, whisky, koktél, likőr, alkoholos üdítő, házilag előállított alkohol...)?” és a 106-os „Egy átlagos héten milyen és mennyi italt fogyaszt az egyes napokon?” kérdése alapján:

- nagyivó,
- mértékletes ivó,
- ritkán fogyaszt,
- absztinens.

A kategóriákat az irodalomban használatos kritériumrendszer alapján határoztuk meg.

- „Nagyivónak neveztük azokat a nőket, akik a kérdezést megelőző héten összesen több mint 7, illetve azokat a férfiakat, akik több mint 14 egységnyi alkoholt fogyasztottak (egy ital/alkoholegység egy korsó sörnek, 2 dl bornak vagy 0,5 cl röviditalnak felel meg, azaz 1 dl sör 0,2 itálnak, 1 dl bor 0,5 itálnak és 1 cl rövidital 0,2 itálnak számít), továbbá azokat, akik naponta egyszer vagy többször 6 egység vagy ennél több italt fogyasztanak.
- Mértékletes alkoholfogyasztóknak tekintettük azokat, akik legalább heti gyakorisággal fogyasztottak alkoholt, de nem minősültek nagyivónak.
- Alkoholt ritkán fogyasztóknak neveztük azokat, akik szoktak szeszes italt fogyasztani, de hetinél ritkább gyakorisággal.
- Absztinensnek neveztük azokat, akik saját bevallásuk szerint egyáltalán nem szoktak alkoholtartalmú italokat inni (Európai lakossági egészségfelmérés 2014).

A dohányzási szokások jellemzéséhez az ELEF2014-kérdőív 92. kérdését használtuk fel: „Kérem, mondja meg, melyik állítás illik Önre a legjobban a dohányzással kapcsolatban!” A „jelenleg dohányzom”, „kevesebb mint egy éve abbahagytam a dohányzást”, „már több mint egy éve leszoktam a dohányzásról” és „sohasem dohányoztam” ELEF2014-es kategóriákból a hajléktalan-adatbázissal összevetve az alábbi kategóriákat képeztük:

- nem, soha nem dohányzott,
- nem, már leszokott,
- jelenleg dohányzik.

A jelenleg dohányzók körében a 96-os kérdésre adott válaszokat használtuk fel, ami a naponta elszívott cigaretta mennyiségére kérdez rá. Ennek alapján az alábbi kategóriákat alkottuk:

- 0–5 szál,
- 6–10 szál,
- 11–15 szál,
- 16–20 szál,
- >20 szál.

Orvoshoz fordulási gyakoriságot a 49., „Mikor találkozott Ön utoljára háziorvosával saját egészsége érdekében?” kérdés alapján kategorizáltuk:

- az elmúlt 12 hónapban,
- 12 hónapja vagy régebben,
- soha.

EREDMÉNYEK

A célpopulációk összetétele a vizsgálatba bevont társadalmi gazdasági tényezők szerint

Az elemzés a hajléktalanpopuláció esetében 453, az ELEF2014-nél 5826, az alsó jövedelmi ötödbe tartozóknál pedig 1089 fős mintán alapult. A vizsgált hajléktalanpopuláció átlagéletkora 52 év (18–88,9 év), 81%-uk férfi volt. A felmérésben részt vevő hajléktalan emberek 52%-a több mint 5 éve, 32%-uk kevesebb mint 5, de több mint 1 éve, 13%-uk pedig 1 vagy kevesebb mint 1 éve élt hajléktalan-ként. Többségüknek (61%-uknak) ez volt az első alkalom, hogy hajléktalansorba kényszerült, 21%-uk már volt egyszer hajléktalan, míg 16%-uknak ez már több mint a harmadik olyan alkalom volt, hogy hajléktalanként élt. Az ETHOS szerinti csoportosítás alapján a felmért populáció 27%-a fedél nélküli, 51%-a lakástalan, 11%-a bizonytalan lakáshelyzetű, 11%-a elégtelen lakáskörülmények között élő kategóriába tartozott.

A 2. táblázatban foglaltuk össze a célpopulációk iskolai végzettség szerinti megoszlását. Az adatokból jól látszik, hogy a jövedelem csökkenésével nő az alacsonyabb iskolai végzettségűek aránya, és ezzel párhuzamosan csökken a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya. A felmérésben részt vevő hajléktalan emberek több mint felének (51%) 8 általános iskola volt a legmagasabb iskolai végzettsége, az átlagpopulációban ez az arány jóval alacsonyabb, 13% volt. Ugyanakkor az átlagpopuláció alsó jövedelmi ötödébe tartozó emberek között az átlagpopulációhoz képest közel háromszoros azoknak az aránya, akik csak általános iskolát végeztek. Középfokú végzettséggel a hajléktalanok 6%-a, felsőfokú végzettséggel 4%-a rendelkezett. A középfokú végzettséggel rendelkezők száma emelkedő tendenciát mutat a jövedelmi viszonyok javulásával, míg a felsőfokú végzettségűek aránya az alsó jövedelmi

ötödbe tartozó személyeknél a hajléktalanok értékénél 1 százalékponttal alacsonyabb volt.

2. táblázat: A célpopulációk iskolai végzettség szerinti megoszlása
Educational status of the studied populations

(%)

Iskolai végzettség	Átlagpopuláció	Átlagpopuláció alsó jövedelmi ötöd	Hajléktalan emberek
Kevesebb mint 8 általános	1,9	4,8	6,9
8 általános	13,3	30,6	51,4
Szakmunkás	47,9	50,5	31,2
Középfokú	18,0	11,0	6,2
Felsőfokú	18,9	3,1	4,2

A gazdasági aktivitásra vonatkozó adatokat a 3. táblázat foglalja össze. A hajléktalanok körében nagyon magas (80%) volt azoknak az aránya, akiknek nem volt munkájuk. A munkanélküliség az átlagpopuláció 18%-át érintette, az alsó jövedelmi ötödbe tartozó emberek több mint egyharmada nem dolgozott. A nyugdíjasok aránya a hajléktalanok között 10% alatti volt, míg a két referenciapopulációban ez az arány igen hasonló, 21 és 22%.

3. táblázat: A célpopulációk gazdasági aktivitás szerinti megoszlása
Economic activity of the studied populations

(%)

Gazdasági aktivitás	Átlagpopuláció	Átlagpopuláció alsó jövedelmi ötöd	Hajléktalan emberek
Nem dolgozik	17,5	36,9	80,1
Dolgozik	61,8	40,7	11,5
Nyugdíjas	20,7	22,4	8,4

A hajléktalan emberek nagy része elvált (42%), ez az arány közel négyszeres az átlagpopuláció értékeihez (12%) képest, illetve közel tízszerese az alsó jövedelmi ötödbe tartozó emberek körében becsült prevalenciához (5%) viszonyítva (4. táblázat). Az özvegy és a hajadon/nőtlen emberek aránya szintén magasabb volt a hajléktalan egyének körében, mint az átlagpopulációban. Amíg házas vagy élettársi kapcsolatban az átlagpopuláció 63%-a, az alsó jövedelmi ötödbe tartozó emberek 78%-a élt, addig a hajléktalanoknál ez az arány 12% volt.

4. táblázat: A célpopulációk családi állapot szerinti megoszlása
Marital status of the studied populations

Családi állapot	Átlagpopuláció	Átlagpopuláció alsó jövedelmi ötöd	Hajléktalan emberek
Házaspár vagy élettársal él	62,7	77,5	11,6
Hajadon/nőtlen	20,5	15,2	39,4
Özvegy	5,3	2,7	6,9
Elvált	11,5	4,7	42,1

Az egészségi állapot jellemzőinek becsült populációs megoszlása: vélt egészség, a krónikus nem fertőző betegségek és az orvoshoz fordulási gyakoriság

Az elemzett három populáció között a társadalmi-gazdasági viszonyok rosszabbodásával jelentősen csökkent azoknak az embereknek az aránya, akik az egészségi állapotukat jónak ítélték meg (5. táblázat). Míg az átlagpopuláció több mint a fele jónak vélte egészségi állapotát, az alsó jövedelmi ötödbe tartozók 37%-a, a hajléktalan emberek csupán 5%-a gondolta ezt. Az egészségüket rossznak vélelők aránya a hajléktalan emberek körében volt a legmagasabb (33%). Említésre méltó, hogy a hajléktalanok több mint tizede az egészségi állapot becsülésére irányuló kérdésre nem tudott választ adni.

5. táblázat: A célpopulációk vélt egészség szerinti megoszlása
Self-reported health status of the studied populations

Vélt egészség	Átlagpopuláció	Átlagpopuláció alsó jövedelmi ötöd	Hajléktalan emberek
Nem tudja	0,0	0,0	11,1
Rossz	12,7	26,9	32,7
Kielégítő	30,9	36,7	51,1
Jó	56,4	36,4	5,1

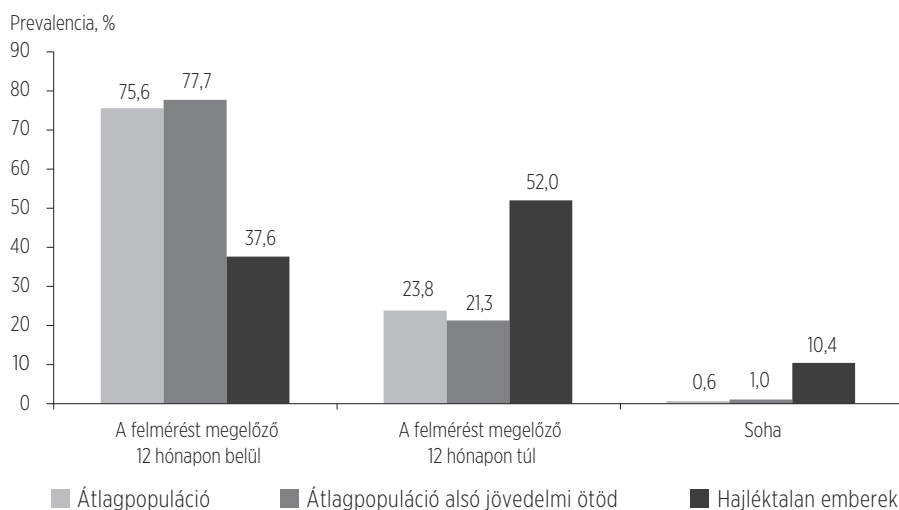
Míg az átlagpopulációban a legalább egy krónikus nem fertőző betegséggel rendelkezők aránya 50% volt, addig az alsó jövedelmi ötödbe tartozóknál 59%, a hajléktalanok körében pedig jóval magasabb, 79% volt.

A vélt egészség szoros összefüggést mutatott a krónikus nem fertőző betegségek előfordulásával. A legalább egy krónikus nem fertőző betegséggel élők közül az átlagpopulációban 24, az alsó jövedelmi ötödbe tartozó

populációban 41% volt azoknak az aránya, akik rossznak, továbbá 44 és 43% azoké, akik kielégítőnek ítélték meg az egészségüket. A krónikus betegségben szenvedő hajléktalan emberek 37%-a gondolta rossznak, és 47%-a vélte kielégítőnek az egészségét. A jó vélt egészségűek aránya a felmért hajléktalanpopulációban volt a legalacsonyabb (5%).

Annak ellenére, hogy a felmérésben részt vevő hajléktalan emberek 79%-ának volt valamilyen krónikus betegsége, a felmérést megelőző egy évben csupán 38%-uk, ennél régebben 52%-uk járt háziiorvosnál, 10%-uk pedig még panaszok esetén sem fordult a hajléktalanellátásban dolgozó háziiorvosokhoz. Ez utóbbi arány több mint tizenötszöröse az átlagpopulációra jellemzőnek (1. ábra). A háziiorvoshoz fordulási gyakoriság a két referenciapopulációban hasonló, a felmérést megelőző 12 hónapon belül több mint 75%-uk kereste fel háziiorvosát.

1. ábra: A háziiorvoshoz fordulási gyakoriság a vizsgált populációkban
Frequency of visiting general practitioners

Ha külön megvizsgáljuk azoknak az embereknek a háziiorvoshoz fordulási szokásait, akiknek volt legalább egy krónikus betegsége, még inkább szembe-tűnik az átlagpopuláció és a hajléktalanpopuláció közötti különbség (6. táblázat). Az átlagpopuláció 91%-a, az átlagpopuláció alsó jövedelmi ötödébe tartozók 93%-a járt egy éven belül a háziiorvosnál azok közül, akiknek volt valamilyen krónikus betegsége. A hajléktalan emberek esetében ez az arány jóval kisebb,

a krónikus betegséggel rendelkezők csupán 41%-a fordult egy éven belül orvoshoz, 7%-uk azonban a betegség meglététől függetlenül sem kereste fel háziorvosát.

6. táblázat: A háziorvoshoz fordulási gyakoriság a krónikus betegségben szenvedők körében
Frequency of visiting general practitioners among people with chronic disease

Orvoshoz fordulási gyakoriság	Átlagpopuláció	Átlagpopuláció alsó jövedelmi ötöd	Hajléktalan emberek (%)
A felmérést megelőző 12 hónapon belül	91,4	92,8	41,4
A felmérést megelőző 12 hónapon túl	8,4	7,2	51,3
Soha	0,2	0,0	7,3

A hazai átlag és hajléktalanpopulációkban a krónikus betegségek prevalenciájában és a háziorvoshoz fordulási gyakoriságban mutatkozó nagy különbségek nagyon aggasztóak a hajléktalan emberek egészségét illetően. További kutatások szükségességére hívják fel a figyelmet, annak kiderítésére, hogy milyen okok állnak annak a hátterében, hogy a hajléktalanok kevesebb mint fele részesül csak háziorvosi ellátásban, annak ellenére, hogy az adott város hajléktalanellátó intézményei rendelkeznek egészségügyi központtal, ahol rendszeresen működik háziorvosi szolgálat. E kérdések tisztázása, a beavatkozási pontok azonosítása kulcsfontosságú lehet a hajléktalan emberek egészségi állapotának javítása érdekében.

Tápláltsági állapot

A táplálék minősége és mennyisége alapvetően befolyásolja szervezetünk működését és testünk tömegét. A megfelelő mennyiségű és minőségű táplálékbevitel segít megakadályozni az alultápláltság, valamint különböző hiánybetegségek kialakulását, emellett szerepet játszik számos akut és krónikus betegség megelőzésében (Schulze et al. 2018). Irodalmi adatok alapján a normál tápláltsági állapotba tartozó emberek körében a legalacsonyabb a korai halálozás kockázata, míg a testtömegindex növekedésével nő a szív- és érrendszeri, valamint a daganatos és anyagcsere-betegségek miatti korai halálozás kockázata (Abdelaal et al. 2017).

A táplálkozás sok más tényező mellett folyamatos kihívást jelent a hajléktalan emberek számára, a nem megfelelő táplálkozás nagymértékben hozzájárulhat az egészségi állapotuk romlásához. Kutatásunk a magyarországi hajléktalanok körében elvégzett első olyan felmérés, amely többek között adatokat szolgáltat a hajléktalanellátó rendszert igénybe vevő emberek tápláltsági állapotáról is.

A társadalmi sztereotípiák, a média és egyes korai tanulmányok (Gelberg 1995) a hajléktalanokat soványként írják le. Ezzel szemben, a felmérésben részt vevő hajléktalanok 35%-a túlsúlyos, illetve elhízott volt a testtömegindex értékeik alapján (7. táblázat).

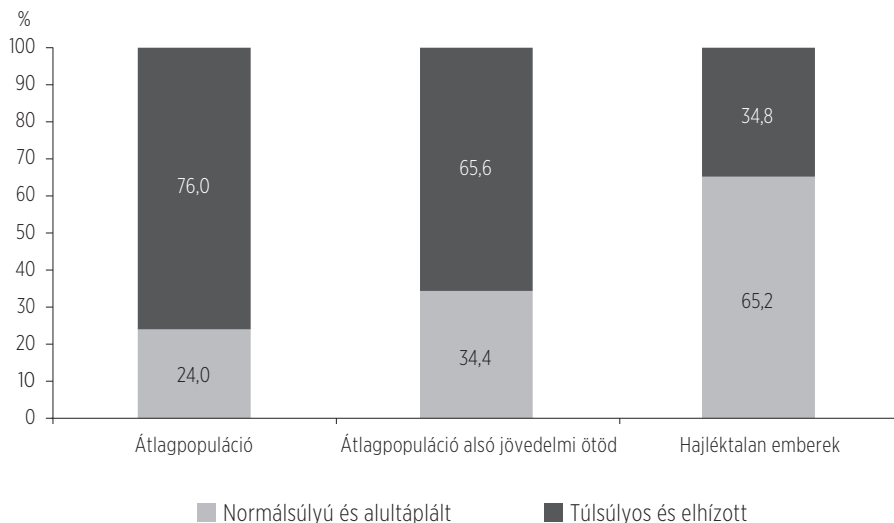
7. táblázat: A testtömegindex megoszlása a vizsgált populációkban
Distribution of body mass index in the studied populations

Testtömeg-index	Átlagpopuláció	Átlagpopuláció alsó jövedelmi ötöd	Hajléktalan emberek
Alultáplált	0,8	1,8	4,1
Normál	31,1	36,3	60,9
Túlsúlyos	41,0	35,5	21,7
Elhízott	27,1	26,5	13,3

Az ELEF2014 standardizált adataival összehasonlítva azonban megállapítható, hogy a hajléktalanok körében az elhízás és túlsúly jóval alacsonyabb gyakorisággal fordul elő az átlagpopulációhoz (68%), illetve az alsó jövedelmi ötödbe tartozó emberekhez (63%) viszonyítva (7. táblázat). Meg kell említeni, hogy az alultápláltság bár alacsony százalékban (4%) volt jelen a hajléktalanpopulációban, ám még így is ötszöröse az átlagpopulációra jellemző prevalenciának (0,8%). A normál testtömegindexszel rendelkezők aránya a három vizsgált populációban a legmagasabb a hajléktalanoknál volt (61%), ez a kategória az átlagpopulációban 31, az alsó jövedelmi ötödbe tartozó emberekénél 36%-os gyakorisággal fordult elő.

Nemzetközi és hazai kutatások igazolják, hogy az egészségtelen táplálkozásból és a mozgásszegény életmódból adódó túlsúly, illetve elhízás a Föld összlakosságát tekintve a legjelentősebb rizikófaktorra lépett elő a krónikus nem fertőző betegségek kialakulásában (WHO 2000). A 2. ábra egy érdekes összefüggésre hívja fel a figyelmünket a krónikus betegségben szenvedők körében előforduló túlsúly és az elhízás gyakoriságát illetően.

2. ábra: A testtömegindex megoszlása a krónikus betegek között
Distribution of body mass index among people with chronic disease

Az irodalmi adatoknak megfelelően az átlagpopulációban a krónikus betegségben szenvedők jelentős része (76%) túlsúlyos, illetve elhízott (2. ábra). Az alsó jövedelmi ötödben az elhízott és a túlsúlyos egyének összesített prevalenciája (62%) az átlagpopulációs értékhez (68%) (7. táblázat) hasonló, viszont az alsó jövedelmi ötöd krónikus betegek között 10 százalékponttal alacsonyabb a 25 feletti testtömegindexszel rendelkezők aránya az átlagpopulációhoz képest. A hajléktalan embereknél ez az arány jóval alacsonyabb, 35% volt.

Dohányzási és alkoholfogyasztási szokások

A dohányzás egészségkárosító hatásai jól ismertek. A dohányzás komoly nép-egészségügyi probléma, a dohányfüst nikotin, kátrány és szénmonoxid tartalma jelentősen növeli többek között a szív- és érrendszeri betegségek, a tüdő-, gége- és hólyagdaganat kialakulásának kockázatát. Folyamatos kihívás a nemdohányzók védelme a levegőszennyezés mérséklése szempontjából, továbbá nagy terhet ró az egészségügyi ellátórendszer különböző területeire is.

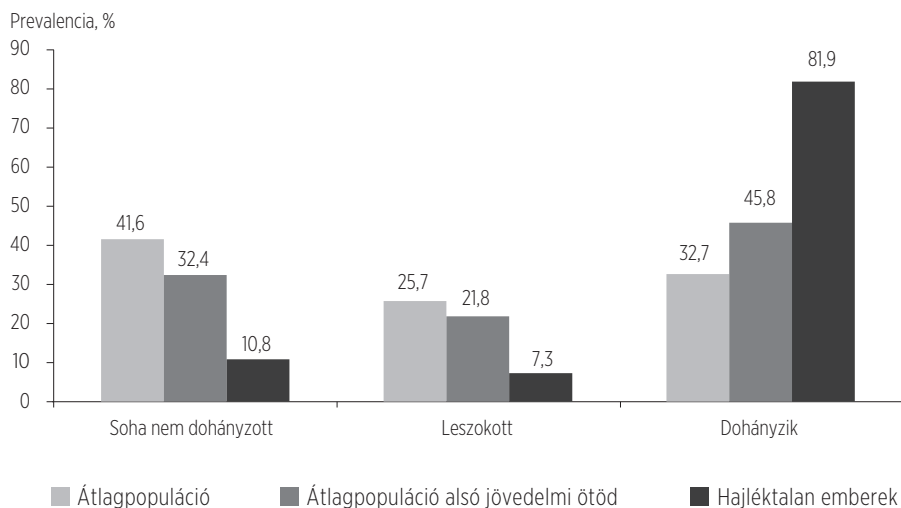
A hajléktalan emberek jelentős része aktív dohányos (82%) volt (3. ábra), közülük 15% 0–5 szalát, 23% 6–10 szalát, 21% több mint fél doboz és 41% legalább egy doboz cigarettát szívott el naponta (8. táblázat). Mindenképpen ki

kell hangsúlyozni, hogy általában nem a boltban vásárolt füstszűrős cigarettákat szívják, hanem maguk sodorják – nem ritka, hogy újságpapírba –, a hozzá való dohányt pedig számos esetben az eldobott csikkekből gyűjtik össze. Ez a módja a dohányzásnak feltehetőleg még nagyobb egészségkárosító hatással bír (Shahab et al. 2009).

Az alsó jövedelmi ötödbe tartozó emberek 46%-a dohányzott rendszeresen. Habár ez az arány csaknem fele a hajléktalanpopulációban mért értéknek, viszont körükben magasabb azoknak az aránya (50%), akik egy doboz, illetve egy doboz cigarettánál többet fogyasztottak el, továbbá szintén több olyan ember volt, aki 11-15 szálát szívott el (22%) naponta.

Az átlagpopulációban voltak a legkevesebben az aktív dohányosok (33%). Nem volt azonban túl nagy eltérés a másik két vizsgált populációhoz hasonlítva a naponta elszívott cigaretták mennyiségében. 46%-uk minimum egy dobozzal, 22% legalább fél dobozzal szívott el. Tíz szál vagy annál kevesebb cigarettát az átlagpopuláció 37%-a, az alsó jövedelmi ötöd 29%-a, illetve a hajléktalanok 38%-a szívott el.

3. ábra: Dohányzási szokások a vizsgált populációkban
Smoking habits in the studied populations

Az átlagpopuláció 42, míg az alsó jövedelmi ötöd 32%-a saját bevallása szerint sosem dohányzott, továbbá a két populációban 26, illetve 22% volt azoknak az aránya, akik már leszoktak a dohányzástól. A felmérésben részt vevő hajléktalan

emberek csupán 18%-a volt nem dohányzó, ebből 11% soha nem dohányzott, 7%-uk pedig leszokott róla.

8. táblázat: A naponta elszívott cigaretta mennyisége a vizsgált populációkban (aktív dohányosok)
Number of cigarettes smoked per day by active smokers

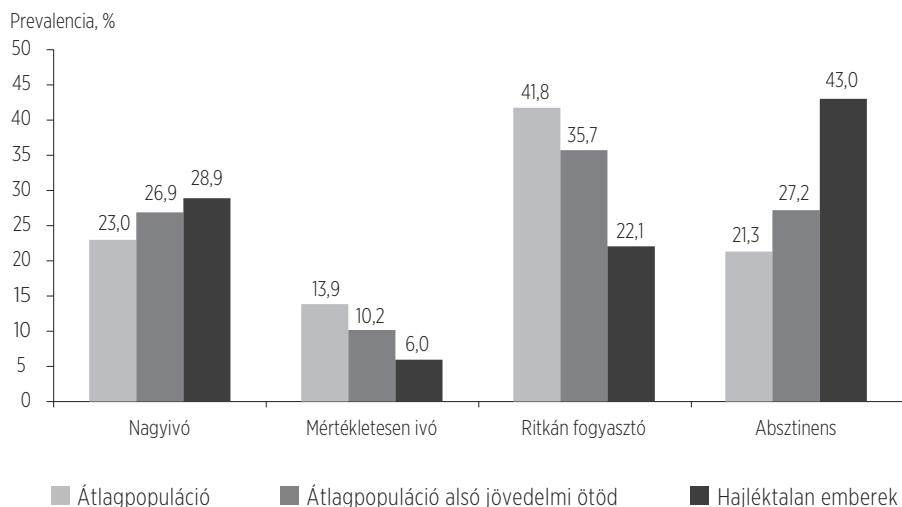
Naponta elszívott cigaretta mennyisége, szál	Átlagpopuláció	Átlagpopuláció alsó jövedelmi ötöd	Hajléktalan emberek (%)
0-5	9,2	7,8	15,3
6-10	23,5	20,7	22,8
11-15	21,7	22,0	20,6
16-20	31,2	32,6	23,6
>20	14,3	16,9	17,7

A dohányzás mellett az alkoholfogyasztás a másik olyan életmódbeli tényező, amely rendkívül nagy egészségkárosító hatással bír. Az alkohol hatásai közül kiemelendő a központi idegrendszerre kifejtett hatása, túlzott fogyasztása többek között növeli az alkoholos epilepszia, az alkoholos elbutulás, a perifériás neuropátia, továbbá a májsugorodás, a májrák, a hasnyálmirigy-gyulladás és a szájüregi rákok kialakulásának a kockázatát. A krónikus egészségkárosodások mellett az alkohol fogyasztása a veszélyérzékelő képesség csökkenését vonhatja maga után, ezáltal megnövelve a balesetek rizikóját.

Az alkoholfogyasztási szokásokat a 4. ábrán foglaltuk össze.

A hajléktalan populációban az absztinensek aránya meglepően magas, 43% volt, ami több mint kétszerese az átlagpopulációra vonatkozó értéknek (21%), és jóval magasabb az alsó jövedelmi kategóriába tartozó emberek adatainál is (27%). A hajléktalanok körében alkalmazott kérdőívben nem kérdeztünk rá az alkoholfogyasztási szokások mögöttes okaira, viszont az adatgyűjtést minden helyszínen személyesen végeztük a hajléktalanellátó intézményekben, ami lehetővé tette számunkra az adatrögzítésen túl a személyes életutak megismerését, az egyéni motivációk és igények megértését. Az alkoholfogyasztási szokásokkal kapcsolatban számos alkalommal nyilatkozták azt a felmérés résztvevői, hogy azért nem isznak, mert az alkoholizmus miatt váltak hajléktalanokká, és nem akarnak még mélyebbre süllyedni a hajléktalanságban. Másik lehetséges indok az lehet, hogy az általunk látogatott hajléktalanellátó intézmények egy részét ittas állapotban nem vehetik igénybe.

4. ábra: Alkohol fogyasztási szokások a vizsgált populációkban
Alcohol consumption habits in the studied populations

Az átlagpopulációba és az alsó jövedelmi ötödbe tartozók közül legtöbben (42, illetve 36%) ritkán fogyasztanak alkoholt, ez a hajléktalan emberek 22%-ra volt jellemző.

Amíg az absztinensek legnagyobb arányban a hajléktalan emberek között voltak jelen, addig a nagyivók prevalenciája is a hajléktalanoknál volt a legmagasabb (29%), ugyanakkor ez az érték csak 2 százalékponttal haladta meg az átlagpopuláció alsó jövedelmi ötödében és 6 százalékponttal az átlagpopulációban lévő nagyivók arányát. Mértékletesen alkoholt fogyasztók viszonylag kis százalékban voltak jelen a három vizsgált populációban, az átlagpopuláció 14%-a, az alsó jövedelmi ötödbe tartozók 10%-a, a hajléktalan emberek 6%-a tartozott ebbe a kategóriába.

MEGBESZÉLÉS

A jelen tanulmány fő célja a hajléktalan emberek egészségi állapota jellemzőinek összehasonlítása volt az átlagpopuláció és az átlagpopuláció alsó jövedelmi ötödébe tartozó emberek mutatóival, a hajléktalan emberek specifikus egészség problémáinak azonosítása céljából. Az elemzések során nem és kor szerint standardizáltuk az adatokat, ezért az átlagpopuláció is a hajléktalanok

megoszlása szerinti jegyeket tükrözi, kiszűrve azt, hogy a három populáció különbségeit az alapvető demográfiai jellemzők eltérései okozzák.

Vizsgálatunk világosan rámutat arra, hogy a hajléktalan emberek – sok más nehézség mellett – nagyon komoly egészségi problémával küszködnek az általános magyarországi lakosság körében mért eredményekhez viszonyítva. Krónikus betegségben 79%-uk szenved, ez az arány másfélszerese az átlagpopulációs értéknek. Az alacsony háziiorvoshoz fordulási gyakoriságból adódóan a betegségeik se monitorozásra, se kezelésre nem kerülnek megfelelően. Tovább rontja a helyzetet a dohányzók rendkívül magas aránya, ami több mint két és félszerese az átlagpopuláció aktív dohányosainak. Közöttük a legmagasabb a nagyivók aránya is, közel háromtizedük ebbe a kategóriába tartozik.

Halálozásukra vonatkozóan jelenleg nincsenek publikált magyarországi adatok, viszont külföldi tanulmányok egyértelműen bizonyítják, hogy drámaian kevesen élnek meg körükben az adott ország átlagpopulációjára jellemző születéskor várható élettartamot (Hwang 2000, Stenius - Ayoade et al. 2017). Egy kanadai tanulmányban kimutatták, hogy a 25 éves korban várható élettartam a férfiaknál 13 évvel, nőknél 8 évvel rövidebb volt a hajléktalanszállásokon élők körében az átlagpopulációhoz viszonyítva (Hwang et al. 2009).

A „Február Harmadika Munkacsoport” 2013-ban elvégzett felmérésében a demográfiai helyzetre és jövedelmi viszonyokra vonatkozó kérdéseken túl arra is kíváncsi volt, hogy mit szeretnének, mire van igazából szükségük a magyarországi hajléktalan embereknek. A megkérdezettek 57%-a (5471 fő) az egészséget választotta a “Ha most leszállna egy angyal, mit kívánna tőle?” kérdésre. „Többnyire azok választották az egészséget, akik egy másik helyen azt írták, az egészségi állapotuk akadályozza őket abban, hogy munkát vállaljanak (2900 akadályozottból 2100-an kérték az angyaltól az egészséget)” (Gurály 2016). Felmerül a kérdés, hogyan valósítható meg, hogy ezeknek az embereknek az egészség mint alapvető emberi jog, ne csak elérhetetlen kívánság legyen.

A hajléktalanná válás és a hajléktalan lét önmagában roppant összetett, soktényezős problémakör, ezért az egészség dimenzióját ezen belül több oldalról célszerű megközelíteni. Az egészséget meghatározó determinánsok közül leginkább a társadalmi-gazdasági státusszal és iskolázottsággal összefüggésbe hozható életmódtényezők felelősek. A társadalmi-gazdasági mutatókat elemezve jól látszik, hogy a hajléktalanok különösen hátrányos helyzetben vannak az átlagpopulációhoz, de még az alsó jövedelmi ötdobbe

tartozó emberekhez képest is. Közel kétharmaduk általános iskolai vagy annál alacsonyabb iskolai végzettségű, 80%-uknak nincs munkája, és 88%-uk egyedül él. Ezeknek a drámai mutatóknak a tükrében hatékony egészségnevelési program kidolgozásáról beszélni nagyon nehéz. Az egészségük javítását célzó programok kormányzati intézkedések, népegészségügyi szakemberek és a hajléktalanellátó rendszerben dolgozó szakemberek együttműködésében kellene, hogy megvalósuljon. Egyrészt fontos megtalálni azokat az eszközöket, amelyekkel az alapvető szükségleteik biztonsággal kielégíthetők, hogy motiválhatókká váljanak az egészséges(ebb) életmódra, és az egészségükre értéként tudjanak tekinteni. Továbbá olyan kormányzati döntések szükségesek, amelyek a hajléktalanellátó rendszer működéséhez, bővítéséhez és fejlesztéséhez szükséges forrásokat biztosítja. Nélkülözhetetlen, hogy érdekükben szorosabb és hatékonyabb együttműködés jöjjön létre az egyes ágazatok, kiemelten a szociális, az egészségügyi és a foglalkoztatáspolitikai szektorok között.

IRODALOM

- Abdelaal, Mahmoud – le Roux, Carel W. – Docherty, Neil G. 2017: Morbidity and mortality associated with obesity. *Annals of Translational Medicine*, 5(7), 161.
- Aron, Laudan – Burt, Martha – Lee, Edgar – Valente, Jesse 2001: *Helping America's homeless: emergency shelter or affordable housing?* The Urban Institute Press, Washington.
- Baggett, Travis P. – O'Connell, James J. – Singer, Daniel E. – Rigotti, Nancy A. 2010: The Unmet Health Care Needs of Homeless Adults: A National Study. *American Journal of Public Health*, 100(7), 1326–1333.
- Busch-Geertsema, Volker – Edgar, William – O'Sullivan, Eoin – Pleace, Nicholas 2010: Homelessness and homeless policies in Europe: lessons from research. *FEANTSA European consensus conference on homelessness*. FEANTSA, Brussels, <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6442&langId=en>. (Letöltve 2018.09.26.)
- Canavan, Réamonn – Barry, Margaret M. – Matanov, Aleksandra – Barros, Henrique – Gabor, Edina – Greacen, Tim – Holcnerová, Petra – Kluge, Ulrike – Nicaise, Pablo – Moskalewicz, Jacek – Díaz-Olalla, José Manuel – Straßmayr, Christa – Schene, Aart H. – Soares, Joaquim J. F. – Gaddini, Andrea – Priebe, Stefan 2012: Service provision and barriers to care for homeless people with mental health problems across 14 European capital cities. *BMC Health Services Research*, 12(1), 222.
- Európai lakossági egészségfelmérés 2014: *Központi Statisztikai Hivatal ELEM kiadványok*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/elef14.pdf>. (Letöltve: 2018.09.26.)
- Fazel, Seena – Geddes, John R. – Kushel, Margot 2014: The health of homeless people in high-income countries: descriptive epidemiology, health consequences, and clinical and policy recommendations. *Lancet*, 384(9953), 1529-1540.
- FEANTSA 2017: ETHOS - European Typology of Homelessness and Housing Exclusion. *FEANTSA Documents*, FEANTSA, Belgium <https://www.feantsa.org/download/ethos2484215748748239888.pdf>. (Letöltve 2018.09.26.)
- Gelberg, Lillian – Stein, Judith A. – Neumann, Charlotte G. 1995: Determinants of undernutrition among homeless adults. *Public Health Reports*, 110(4), 448-454.
- Gurály Zoltán 2003: A Budapesten élő hajléktalan emberek egészsége. *Kapocs*, 2(6), 52-57.
- Gurály Zoltán 2016: Új otthon, szállótársak és járókelők. *Otthonatlanul... Tégy az emberért! Dialógusok a hajléktalanságról*. BMSZKI, Budapest http://www.bmszki.hu/sites/default/files/field/uploads/otthonatlanul_11_web-1.pdf. (Letöltve: 2018.09.26.)
- Gurály Zoltán – Bényei Zoltán – Breitner Péter – Győri Péter – Kovács Ivetta – Mózer Péter – Szabó Andrea 2018: *Gyorsjelentés a 2018. évi hajléktalan-adatfelvételtől*. Menhely Alapítvány, Budapest. <http://menhely.hu/download.php?f=downloads/feb3/2018/F3-Gyorsjelentés-2018-handout.pdf>. (Letöltve 2018.09.26.)
- Győri Péter 2013: Hajléktalanügyi országjelentés. *BMSZKI Tanulmányok*. BMSZKI, Budapest. <http://www.bmszki.hu/sites/default/files/field/uploads/vegso-orszagjelentés2013-szallitasra.pdf>. (Letöltve 2018.09.26.)

- Hwang, Stephen W. 2000: Mortality among men using homeless shelters in Toronto, Ontario. *JAMA*, 283(16), 2152–2157.
- Hwang, Stephen W. – Wilkins, Russell – Tjepkema, Michael – O’Campo, Patricia J. – Dunn, James R. 2009: Mortality among residents of shelters, rooming houses, and hotels in Canada: 11 year follow-up study. *British Medical Journal*, 339:b4036.
- Hwang, Stephen W. – Ueng, Joanna J. M. – Chiu, Shirley – Kiss, Alex – Tolomiczenko, George – Cowan, Laura – Levinson, Wendy – Redelmeier, Donald A. 2010: Universal health insurance and health care access for homeless persons. *American Journal of Public Health*, 100, 1454–1461.
- Oross Jolán 1995: Hajléktalan emberek egészsége, hajléktalan emberek halála. *Periferia füzetek [3].* (1), 2–31.
- Papp Ákos 2007: Hajléktalan emberek egészségügyi helyzete Magyarországon. *Százlátó üveg Alapítvány Szakmai Anyagok*. Százlátó üveg Alapítvány, Budapest. <http://www.szazlatouveg.hu/szakmai-anyagok/19>. (Letöltve: 2018.09.26.)
- Patterson, Michelle L. – Somers, Julien M. – Moniruzzaman, Akm 2012: Prolonged and persistent homelessness: multivariable analyses in a cohort experiencing current homelessness and mental illness in Vancouver, British Columbia. *Mental Health Substance Use*, 5, 85–101.
- Schulze, Matthias B. – Martínez-González, Miguel A. – Fung, Teresa T. – Lichtenstein, Gershoff Alice H. – Forouhi, Nita G. 2018: Food based dietary patterns and chronic disease prevention. *British Medical Journal*, 361:k2396
- Shahab, Lion – West, Robert – McNeill, Ann 2009: A comparison of exposure to carcinogens among roll-your-own and factory-made cigarette smokers. *Addiction Biology*, 14(3), 315–320.
- Stenius-Ayoade, Agnes – Haaramo, Peija – Kautiainen, Hannu – Gissler, Mika – Wahlbeck, Kristian – Eriksson, Johan G. 2017: Mortality and causes of death among homeless in Finland: a 10-year follow-up study. *Journal of Epidemiology Community Health*, 71, 841–884.
- Thompson, Ronald G. – Wall, Melanie M. – Greenstein, Eliana – Grant, Bridget F. – Hasin, Deborah S. 2013: Substance-Use Disorders and Poverty as Prospective Predictors of First-Time Homelessness in the United States. *American Journal of Public Health*, 103(Suppl 2), S282–S288.
- van den Bree, Marianna B. M. – Shelton, Katherine – Bonner, Adrian – Moss, Sebastian – Thomas, Hollie – Taylor, Pamela J. 2009: A longitudinal populationbased study of factors in adolescence predicting homelessness in young adulthood. *Journal of Adolescent*, 45, 571–578.
- WHO 1995: Physical status: the use and interpretation of anthropometry. Report of a WHO Expert Committee. *World Health Organization technical report series*, 854, 1–452.
- WHO 2000: *Obesity: preventing and managing the global epidemic. Report of a WHO Consultation*. WHO Technical Report Series, 894.

HEALTH OF THE HOMELESS PEOPLE

ABSTRACT

Despite the fact that homelessness has risen recently in most parts of Europe and homeless people are vulnerable, there is lack of comprehensive health information on this population. Our aim was to study the health problems of the Hungarian homeless people in comparison with the general population and with the lowest income quintile of the general population (reference populations).

453 individuals were involved in the study from different stages of homelessness according to the European Typology of Homelessness and Housing Exclusion, who used the homeless shelter system. The data was collected by a questionnaire survey. The results were compared with the age and sex standardized data of the European Health Interview Survey 2014 that was carried out in the general Hungarian adult population.

Only 5% of homeless people reported their health status good compared to the 56% of the general population and to the 36% of the lowest income quintile of the general population.

The majority of the homeless people reported to have chronic diseases (79%), but only 38% of them visited a GP within one year before the survey. In contrast with that, fewer portion of the general (50%) and the lowest quintile of the general population (59%) had chronic diseases and most of them visited GP (76% and 78% respectively) within 12 months. Majority of the homeless people were current smoker (82%), the prevalence was more than double than in the reference population. Surprisingly 43% of homeless people were reported abstinent, on the other hand, homeless people had also high rate of heavy drinkers (29%). Of the homeless participants 33% were classified as overweight and obese, which is half of the prevalence of the general population.

Our study provided evidence of the poor health and health related behavior of homeless people even compared to the poorest quintile of the general population. The poor health of homeless people calls for appropriate public health interventions. Improving access to healthcare and targeted health promotion programs would be the key approaches to improve homeless people's health.

A TERMÉKENYSÉGI ÁTMENET MINTÁI EGY MIKRORÉGIÓBAN (ZSÁMBÉK, TÖK ÉS PERBÁL) A 19. SZÁZAD VÉGÉN, A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Őri Péter

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunk a magyarországi preindusztriális termékenység szintjét és területi, felekezeti különbségeit, valamint a termékenységi átmenet sajátosságait kutatja egy Budapest közeli, vegyes etnikumú és felekezetű mikrorégió 19–20. századi népesedéstörténetének rekonstrukciója segítségével. Először a vizsgált három település (Zsámbék, Tök és Perbál) településszinten aggregált adatai segítségével tárjuk föl a termékenységi különbségeket és ezek változásait a 19. század végétől a II. világháborúig. Majd az 1970-es népszámlálás 25%-os mintájából származó termékenységtörténetek többváltozós statisztikai elemzésével próbáljuk jobban megérteni a termékenységcsökkenés folyamatát.

A makroadatok alapján megerősítést nyert, hogy legalábbis a 19. század második felétől markáns etnikai-felekezeti különbségek figyelhetők meg, amelyek okairól egyelőre csak hipotéziseket lehet megfogalmazni. A 20. század első felében a gyermekvállalás korábbi életkorra összpontosult, rövidebb életszakaszra korlátozódott, és a termékenység csökkent. A termékenység szintje összefüggést mutat az iskolai végzettséggel is, a magasabb végzettségűek gyermekvállalási hajlandósága alacsonyabb, a termékenységcsökkenés szekuláris trendje mellett a világháborúk és a gazdasági világválság hatása is jól kimutatható. Ugyanakkor a korábbi lokális etnikai differenciák hatása sem tűnt el a 20. század első felében.

Tárgyszavak: történeti demográfia, demográfiai átmenet, termékenységi átmenet, retrospektív adatok, eseménytörténeti elemzés

Őri Péter, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

E-mail: ori@demografia.hu

BEVEZETÉS¹

A magyarországi preindusztriális termékenység szintjét és területi, felekezeti különbségeit, valamint a termékenységi átmenet sajátosságait számos tanulmány igyekezett feltárni.² Az aggregált adatokra épülő makroelemzések mellett szép számmal születtek településszintű családrekonstrukciós elemzések is, amelyek segítettek feltárni a lokális termékenységi különbségeket, és jobban meghatározhatóvá tették a termékenységi átmenet kezdőpontját, miközben cáfolták – a korábban népszerű – a felekezeti, etnikai sajátosságokra építő magyarázatokat a tudatos születéskorlátozással kapcsolatban.³ Így ma országos szinten átfogó képünk van a termékenységi átmenetről, tudjuk, hogy bizonyos régiókban (elsősorban Dél-Magyarországon) meglehetősen korán (a 18. század végén, a 19. század első felében) megjelent a születéskorlátozás (de korántsem csak a református magyarok körében [Andorka 1987a: 273, 1998: 437]), hogy az 1850-es évek házas kohorszai már jelentős mértékű termékenységcsökkenést mutatnak (Dányi 1991b). Ennek következtében a demográfiai átmenet „klasszikus” időszakában (1880 és 1910 között) a házas termékenység kevésbé csökkent, mint sok más európai országban (Dányi 1991a), miközben 1880-ban annak szintje nemzetközi összehasonlításban már igen alacsony. De az is világossá vált, hogy számos településen csak az I. világháborút követően indult el a végleges és jelentős termékenységcsökkenés, illetve, hogy a két világháború között annak egy új szakasza kezdődött, amelynek során az 1940-es évektől a termékeny korba lépő nők között már a kétgyermekes modell vált uralkodóvá. Számos tanulmány mutatott rá ugyanakkor a termékenységcsökkenés foglalkozás, felekezet vagy iskolai végzettség szerinti differenciáira (Andorka 1969, 1987a, Dányi 1991b, 1994, Kamarás 2000, Szukicsné 1986, 2000, Thirring 1936, 1941, 1959). Mindezidáig azonban kevés kísérlet történt egy település vagy településcsoport demográfiai folyamatainak egyéni szintű adatok felhasználásával történő longitudinális vizsgálatára, amely kiterjedne a két háború közötti időszakra vagy a II. világháborút követő évtizedekre is, noha a demográfiai átmenet lezáródását

¹ A dolgozat a 113100. számú OTKA-pályázat („Termékenységi átmenet mikroperspektívából a 19–20. századi Magyarországon”) által támogatott kutatás keretében született.

² Az átmenet előtti korszakra lásd mindenekelőtt: Andorka 1987a, 1991a, Hablicsek 1991, Dányi 1991a, 1991b, Őri 2003, Pakot 2013. A demográfiai átmenetről lásd Thirring L. 1936, 1941, 1959, Tekse 1969, Demény 1968, Dányi 1977, 1991a, 1991b, 1991c, 1994, Katus 1980, Kamarás 1991, Hablicsek 1995, Szukicsné 1986, 2000, Őri 2006, 2007.

³ Elsősorban Andorka Rudolf (1969, 1970, 1987b, 1991b, 1998) kutatásaira kell gondolnunk. Emellett igen fontos eredményeket hoztak Dányi Dezső (1991b) mintavételes, Benda Gyula (2008) keszthelyi, Pakot Levente székelyföldi (2013) és nyugat-dunántúli (Pakot 2014, 2015, 2016, Pakot–Őri 2015), valamint Koloh Gábor (2013a,b, 2014) ormánsági családrekonstrukciós kutatásai is. A magyarországi családrekonstrukciós kutatások mérlegét adja: Benda 2006.

a legtöbben az 1960-as évekre teszik (Dányi 1991a, 1991c, Andorka 1987a: 270–287). Másrészt Magyarországon a mikroelemzések során a hagyományos családrekonstrukciós módszer meghaladására sem tettek sok kísérletet, illetve forrásként is az 1895 előtti korszak felekezeti anyakönyveit használták. Pedig léteznek egyrészt azok az elemzési technikák, amelyek a demográfiai viselkedés hosszú távú változásai mellett a háttértényezőket is jobban meg tudják ragadni, gazdag kontextusban modellezve az egyéni viselkedést (eseménytörténeti elemzés).⁴ Másrészt nyilvánvalóvá vált, hogy eseménytörténeti elemzést lehet anyakönyvekre, illetve családrekonstrukciós adatokra is építeni (Gutman – Alter 1993, Pakot 2013). Az is kiderült, hogy éppen a kulcsfontosságú, 20. századi periódusra léteznek alternatív források a felekezeti és állami anyakönyvek mellett (Pakot 2014, Pakot 2015, Őri – Pakot 2015). Ilyen például az 1970-es népszámlálás 25%-os reprezentatív mintája, amelynek individuális szintű adatai fennmaradtak, és amelyekből a mintabeli, megfelelő életkorú (50 éven felüli) nők teljes reprodukciós története rekonstruálható, a népszámlálás során kérdezett részletes, egyéb adatokkal együtt (KSH 1977). Így a korábbinál egyszerűbb, kevésbé munkaigényes lehetőség nyílt a 20. századi termékenységi átmenet mikroszintű elemzésére. Egy korábbi tanulmányunkban azt vizsgáltuk, hogy két kistérségben, a nyugat-magyarországi Bükön és környékén, illetve a Budapest közeli Zsámbéki-medence három településén hogyan, milyen tényezők hatására, milyen differenciák mellett alakult át a termékenységi viselkedés (Őri – Pakot 2015). A Zsámbéki-medence három településéből azonban kettő esetében (Zsámbék és Perbál) a II. világháború után a németek kitelepítésével a lakosság jelentős mértékben kicserélődött, így az 1970. évi népszámlálás alapján elemzett népesség csak részben volt azonos a két falu háború előtti lakosságával. Korábbi elemzésünkben így nem a falvak népességfejlődésére fókuszáltunk, hanem az 1970-ben megszámlált népességet vizsgáltuk, többek között figyelembe véve a vándorlás, illetve a beköltözés termékenységre tett hatását is.⁵ A népesedési folyamatok lokális vizsgálatának következő lépése a mikrorégió 20. századi demográfiai változásainak alaposabb feltárása, részben 20. századi népszámlálások és állami anyakönyvek nem nominatív adatai alapján, részben pedig a helyben született népességre vonatkozó 1970-es népszámlálási adatok felhasználásával. Így próbáljuk megragadni a 20. század elején is fellelhető lokális eltéréseket, másrészt ezek hosszabb távú alakulását is figyelemmel tudjuk

⁴ Történeti demográfiai alkalmazásáról lásd például Gutman – Alter 1993, Alter 1998, Bengtsson et al, 2004, Kok 2007, Tsuya et al. 2010. Magyarul minderről: Pakot 2010, 2013, Őri 2010, 2012.

⁵ Amúgy a különbség statisztikailag nem volt szignifikáns, a betelepített családok termékenysége nem tért el lényegesen a helyben születettektől (Őri – Pakot 2015: 136–138).

kísérni, és az átalakulás finomabb részleteibe is betekintést nyerhetünk, legalább a helyi népesség egy részét vizsgálva.

ELMÉLETEK ÉS KUTATÁSI EREDMÉNYEK A TERMÉKENYSÉGI ÁTMENETTEL KAPCSOLATBAN

A termékenység szintje jelentős eltéréseket mutatott a hagyományos társadalmakban is, amint azt számtalan makro- és mikroszintű kutatás kimutatta. Jelentős különbségek mutatkoztak akár régiók, akár etnikai vagy felekezeti csoportok, akár társadalmi rétegek szerint. A földrajzi különbségek feltehetően elsősorban a szóban forgó népességek eltérő összetételéből fakadhattak. A felekezeti (vagy esetleg az etnikai) hovatartozás közvetlenül is hathat a termékenységre az adott csoport sajátos értékein és normáin keresztül, vagy a tapasztalt eltérések lehetnek áttételesen az adott közösségek eltérő társadalmi összetételének eredményei (Van Poppel – Derosas 2006). Emellett egy sereg egyéb tényezőt is figyelembe kell vennünk. A családi élet számos tényezője közvetlen összefüggésben áll a reprodukciós viselkedéssel, és szintén jelentős különbségeket mutathat. Így a házasságkötési szokások (az első házasságkötés jellemző életkora, a nem házasodók aránya), a felnőtt kori halandóság (a megözvegyülés gyakorisága, a házasságok hossza, az újraházasodás lehetősége és gyakorisága), a csecsemő- és gyermekhalandóság szintje (amely kihat a szülések közötti intervallumok hosszára), a szoptatással kapcsolatos normák, az örökösödési szokások, a gazdálkodás módja, a háztartásszerkezet, az idegen munkaerő alkalmazásának lehetőségei, a gazdálkodás módja, a vándorlás lehetőségei mind befolyásolhatják a termékenység szintjét. Az is bebizonyosodott, hogy a termékenységi átmenet előtt sem volt a születéskorlátozás teljesen ismeretlen, noha nyilvánvalóan nem volt jellemző szélesebb társadalmi rétegekre, előfordulhatott, hogy néhol átmenetileg vagy akár véglegesen bizonyos közösségek érdekeltté válhattak termékenységük csökkentésében.⁶ Az elmúlt bő évtized mikrokutatásai alapvetően régi forrásokat (anyakönyvi adatok és családrekonstrukciós adatbázisok) és új elemzési technikákat (event

⁶ Sokat emlegetett példa a 17–18. századi genfi polgároké (Henry 1956), de ugyanígy említhetnénk a születéskorlátozó ormánsági telkes jobbágyokat, illetve birtokos parasztokat is (Andorka 1970, 1987b).

history analysis – eseménytörténeti elemzés) használva megerősítették a fenti megállapításokat. Ha a születéskorlátozást tágabban értelmezzük, tehát nemcsak a kívánt gyermekszám elérése utáni nagyfokú tudatosságot és előzetes tervezést mutató tevékenységet (stopping behaviour) értjük alatta, hanem a reprodukció bármely tudatos befolyásolását is, akkor a premodern Európában erre számos példát találhatunk (Tsuya et al. 2010). Svédországban, Németalföldön, Németországban – miközben nyilvánvalóan nem volt határozott elképzelésük az ideális gyermekszámról vagy az elérendő befejezett termékenység szintjéről – rurális és városi környezetben is tudatosan szabályozták (nyújtották) a szülések közötti intervallumok hosszát, elsősorban a külvilág változásainak hatására, azaz a gazdasági krízisek, áremelkedések idején elsősorban a szegényebbek megpróbálták elodázní a következő gyermek megszületését (spacing behaviour – Bengtsson – Dribe 2006, 2014, van Bavel 2004b, van Bavel – Kok 2004, Dribe – Scalone 2010). Mindez ráirányítja a figyelmet a termékenység társadalmi csoportonkénti differenciáira (Tsuya et al. 2010, Dribe – Oris – Pozzi 2014), a termékenységi átmenet előtt gyakran az elitcsoportok, a lokális „intelligencia” (nagybirtokosok, gazdatisztek, lelkészek, tanítók, orvosok stb.) mutatták a legmagasabb termékenységet, miközben a tudatos születéskorlátozás is rájuk volt a legkorábban jellemző, így a demográfiai átmenet idején a korábbi sorrend megfordult (Bengtsson – Dribe 2014, Breschi – Esposito – Mazzoni – Pozzi 2014, Pakot – Őri 2015).

A termékenységi átmenet (a termékenység jelentős, folyamatos és visszafordíthatatlan csökkenése) először a demográfiai átmenet elméletének megfogalmazásakor kapott hangsúlyt. A demográfiai átmenet klasszikus elmélete szerint (Notestein 1945, Davis 1945) az európai társadalmak modernizációja a 19. században (gazdasági növekedés, iparosodás, urbanizáció, az iskolázottság terjedése, a munkaerőpiaci kereslet és kínálat változó szerkezete) elsősorban az érintettek életkilátásaira hatott, a halandóság javulása pedig némi késéssel a termékenység tartós csökkenését eredményezte. A modernizáció kiváltotta termékenységi átmenetet azonosították a paritás-specifikus stoppinggal (a kívánt gyermekszám elérése utáni születéskorlátozással), míg az átmenet előtti korszakot a „természetes termékenység” periódusának tartották (Henry 1961). A demográfiai átmenet elméletének malthusiánus jellege világos, az átmenet előtti korban a halandóság és a termékenység magas szinten ingadozott a külvilágból érkező hatásoknak megfelelően, ez tartotta egyensúlyban a népességnövekedést a létfenntartási forrásokkal, a demográfiai nyomást csak a modernizáció oldotta föl (Lee – Feng – Tsuya 2010: 26). A halandóság változása pedig

a funkcionalista megközelítésnek megfelelően szükségképpen együtt járt a termékenység csökkenésével (Schellekens - van Poppel 2012: 967).

Az ún. európai termékenységi projekt (European Fertility Project) az 1960–1970-es években makroszinten vizsgálta a termékenységcsökkenést. Új, könnyen kiszámítható termékenységi és nupcialitási indexek segítségével (Dányi 1991c) régiós szinten végeztek összehasonlító elemzéseket. Az eredmények nem mutattak szoros összefüggést a modernizáció, a gazdasági fejlettség, a csecsemőhalandóság szintje és a termékenységi átmenet időzítése között (Coale – Watkins 1986). Eszerint a termékenységi magatartás változása nem egy adaptációs folyamat lett volna, hanem az új attitűd elterjedése egyik társadalmi csoportról a másikra, egy innovációs-diffúziós folyamat. A születéskorlátozás az elitcsoportoknál jelent meg, majd lefelé terjedt a kevésbé előnyös helyzetű csoportok irányába (Livi Bacci 1986, Lesthaeghe – Surkyn 1988). A felekezeti vagy etnikai hovatartozás könnyítheti a születéskorlátozás terjedését, míg az etnikai, felekezeti határok gátat vethetnek annak. Így a regionális különbségek tűntek fontos faktornak, illetve az eredmények azt sugallták, hogy a változást a társadalmakban terjedő kulturális változások (például a szekularizáció) indították el és erősítették fel (Lesthaeghe – Surkyn 1988). A diffúziós elmélet gyakorlati működését próbálta megragadni Ansley Coale modellje (1973). Itt a születéskorlátozás társadalmi elfogadottsága lett a fő faktor. Coale szerint három szükséges feltétele van a termékenységi viselkedés változásának: egy adott népesség számára az új viselkedésformának előnyösnek kell lennie (willingness), rendelkezniük kell azzal a tudással, amellyel hatékonyan korlátozhatják a termékenységüket (ability), valamint az új termékenységi magatartásnak összeegyeztethetőnek kell lennie a normákkal, erkölcsileg, kulturálisan stb. elfogadhatónak kell lennie (readiness). Az európai termékenységi projekt és a diffúziós elmélet képviselői szerint az ability és a willingness létezett már a demográfiai átmenet előtt, a születéskorlátozás viszonylag gyors elterjedését a szellemi és kulturális változások, a readiness elterjedése váltotta ki.

A diffúziós elmélet sok kritikát kapott (mind a statisztikai módszereket, a használt indexeket, a termékenységcsökkenés időzítését, a társadalmi-gazdasági változás, valamint a csecsemő- és gyermekhalandóság szerepének alábecslését, továbbá az átmenet előtti születésszabályozás hiányát illetően).⁷

⁷ Lásd minderről: Bengtsson – Dribe 2014: 496–497.

Közben számos kísérlet történt a termékenységi átmenet magyarázatára, elsősorban a gyermekek iránti kereslet-kínálat változására fókuszálva. A gyermekek iránti keresletet befolyásolhatja a gyermekmunka iránti igény csökkenése vagy ennek költségesebbé válása, betiltása, az iskolázottság terjedése, a mezőgazdasági szektoron kívüli, magasabb iskolai végzettséget igénylő munkahelyek megjelenése, a jóléti intézmények létrehozásával a gyermekek a szülők időskori szociális biztonsága megteremtésében játszott szerepének csökkenése (Becker 1981, Easterlin 1975, Easterlin – Crimmins 1985), a generációk közötti transferek irányának megfordulása (Caldwell 1982). A női munkaerő szerepének, illetve értékének felértékelődése és a gyermeknevelés költségeinek növekedése szintén a kereslet csökkenésével járt, sok, viszonylag kis ráfordítással felnevelt és korán hasznot hajtó gyermek helyett a hangsúly a kevesebb, jobban iskolázott, nagyobb ráfordítással felnevelt gyermekre került („quantity-quality trade-off” – Becker 1981). A csecsemő- és gyermekhalandóság javulása viszont a kínálati oldalt változtatta meg, a korábbi termékenységi szint mellett jelentősen nőtt volna a családok gyermekszáma, illetve a korábbival azonos gyermekszámot lényegesen kisebb erőfeszítéssel és kockázattal (kevesebb szüléssel) lehetett elérni, mint korábban (Reher 1999).

Ma már világos, hogy ezek a magyarázatok egyrészt nem zárják ki, hanem inkább kiegészítik egymást, miközben rávilágítanak a termékenységi átmenet fontos részleteire. Ugyanakkor a makroszintű elemzések statisztikailag gyenge eredményeket hoztak, az egyes háttértényezők szerepét, hierarchiáját, magyarázó erejüket, szignifikanciájukat nem látjuk világosan, vagy éppen bizonyos elméleteket (diffúziós elmélet) makroszinten nem is teszteltek igazán (Bengtsson – Dribe 2014: 497). Éppen ezért kapott jelentőséget a longitudinális mikroszintű elemzés, ahol a demográfiai viselkedés hosszú távú változásai jól megragadhatóvá válnak, az adatokat nem aggregálják az adatbázis építése vagy az elemzés közben, egyéni szinten minden rendelkezésre álló változó hatását vizsgálni lehet, a családrekonstrukciós adatokból vagy a népességregiszterekből, ismétlődő összeírásokból az egyének demográfiai élettörténete rekonstruálhatóvá válik, és a demográfiai viselkedés különböző oldalait többváltozós statisztikai elemzési technikákkal lehet vizsgálni.⁸

⁸ Lásd a 4. lábjegyzet hivatkozásait. A longitudinális és individuális szintű eseménytörténeti elemzés mára a demográfiában és a történeti demográfiában is a leggyakrabban használt eszközzé vált, elsősorban az egyes demográfiai jelenségek és különböző gazdasági, társadalmi, kulturális tényezők kölcsönhatásainak vizsgálata következtében. Magyarországon a történeti demográfiában Pakot Levente erdélyi (2013) és nyugat-dunántúli kutatásai (2014, 2015, 2016) voltak az első kísérletek ennek a lehetőségnek a kiaknázására.

Mára már erre a módszerre épített tanulmányok sokasága áll rendelkezésünkre a pre-indusztriális termékenységi magatartással és a termékenységi átmenettel kapcsolatban. Mint említettük, számos esetben sikerült bizonyítani a demográfiai átmenet előtti születéskorlátozás tényét. A mikroelemzésekben nagy hangsúlyt kapott a termékenységcsökkenés társadalmi csoportok szerinti vizsgálata. A tudatos születéskorlátozás számos esetben a lokális elitcsoportokban kezdődött, és onnan terjedt lefelé, a társadalom hátrányosabb helyzetű csoportjainak irányába (van Bavel 2004a, Bengtsson – Dribe 2014, Bras 2014, Breschi – Esposito – Mazzoni – Pozzi 2014, Pakot – Öri 2015, Pakot 2016). Mindez mikroszinten is bizonyítani látszik a diffúziós elméletet, de nem ad választ arra a kérdésre, hogy egyik vagy másik társadalmi csoport miért fordul a termékenységkorlátozáshoz. Többen az adaptációs és diffúziós elmélet összeegyeztethetősége mellett érvelnek, ha valamely társadalmi csoport alkalmazkodni kezd a megváltozott körülményekhez, akkor előbb-utóbb az új magatartásforma terjedni kezdhet (van Bavel 2004a, Schellekens – van Poppel 2012, Bras 2014). Az továbbra sem teljesen világos, hogy a diffúzió egyszerűen mintakövetés eredménye (a nyelvi, felekezeti közösségek segítenek ebben), vagy az eredeti válaszreakciót kiváltó kihívás (nevezzük ebben az esetben modernizációnak) válik egyre érezhetőbbé mind szélesebb társadalmi rétegek számára. Egyre fontosabb a társadalmi mobilitás és a születéskorlátozás kapcsolata, ha a kisebb gyermekszám a mobilitás szempontjából kedvezőbb helyzetet eredményez, akkor, ha egyesek korlátozzák a termékenységüket, mások is rákényszerülnek, ha nem akarnak a versenyben lemaradni (Cummins 2009). Ugyanakkor más esetben a gazdasági-társadalmi átalakulás (Schellekens – van Poppel 2012), a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenésének szerepe is fontosnak látszott (Reher – Sanz Gimeno 2007, Schellekens – van Poppel 2012). Ha a részleteket illetően sok is ma még a bizonytalanság, az individuális döntések szerepe lényegesen fontosabbnak látszik a születéskorlátozás tekintetében, mint makroszinten.⁹ Emellett a termékenységi átmenet kutatásában a hagyományos történeti adatokon túl a 20. század második felének individuális népszámlálási adatait hasznosítják, amelyek az idősebb nők reprodukciós történetének rekonstruálásával módot adnak a termékenység változásának elemzésére a század első felében.¹⁰ Jelen elemzésünkben is erre teszünk kísérletet.

⁹ A demográfiai viselkedésben egyre fontosabbnak látszik az ún. „human agency” (a célok tudatos definiálása és az ennek megfelelő cselekvés). A termékenységgel kapcsolatban lásd: Tsuya et al. 2010.

¹⁰ Például az 1961-es olasz termékenységi survey hasznosítása (Breschi – Fornasin – Manfredini 2013), vagy az 1970-es magyar népszámlálás 25%-os termékenységi mintájának elemzése (Pakot 2014, Öri – Pakot 2015).

A MAGYARORSZÁGI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

A magyarországi történeti demográfiai kutatások figyelemre méltó térbeli különbségeket mutattak ki az átmenet előtti termékenység szintjét illetően (Dányi 1991b, Hablicsek 1991). Ugyanakkor az egyes felekezeti csoportok termékenysége is jelentős eltéréseket mutatott (Dányi 1991b). Andorka Rudolf (1991a, 1998) családrekonstrukciós kutatásainak azt is sikerült bizonyítaniuk, hogy az egyes régiókban tapasztalt alacsony termékenység (különösen az ország déli és nyugati részén) már a 18. század végétől, a 19. század első felétől tudatos születéskorlátozásra utal. A 19. század közepétől fogva a termékenység jelentős (10% körüli) csökkenése pedig már országos szinten is érzékelhetővé vált (Dányi 1991b). Ennek következtében a demográfiai átmenet „klasszikus” időszakában (1880 és 1910 között) a házas termékenység kevésbé csökkent, mint sok más európai országban (Dányi 1991a), miközben 1880-ban annak szintje nemzetközi összehasonlításban már igen alacsony. De az is világossá vált, hogy számos településen csak az I. világháborút követően indult el a végleges és jelentős termékenységcsökkenés, illetve, hogy a két világháború között annak egy új szakasza kezdődött, amelynek során az 1940-es évektől termékeny korba lépő nők között már a kétgyermekes modell vált uralkodóvá. Egy ma is létező megközelítés szerint (amely a két háború közötti időszakban élte virágkorát) a pretranzíciós termékenységi különbségek, valamint a születéskorlátozás kezdetei és elterjedése mögött felekezeti különbségek álltak. Eszerint a termékenységcsökkenés és a tudatos születéskorlátozás a magyar kálvinista népességhez kötődött, kezdetben az ehhez a felekezethez való tartozás adta az új viselkedésforma terjedésének lehetőségét, majd innen terjedt el a népesség más felekezetű csoportjaiban is (Kovács 1923, 1936). A kulturális, mentális különbségekre építő magyarázat különösen jellemző volt a népi írók körében, akik azonban több fontos tényezőt figyelmen kívül hagytak. Egyrészt például a katolikusok és a protestánsok között makroszinten sok esetben kimutatható termékenységi differenciák könnyen adódhattak a különböző felekezeti csoportok eltérő társadalmi összetételéből,¹¹ másrészt az alacsony vagy erősen csökkenő termékenység és a születéskorlátozás korai megjelenése nemcsak a magyar reformátusokra volt jellemző, hanem más felekezeti, etnikai csoportokban is fellelhető volt. Többben (elsősorban hivatásos

¹¹ A jelenséget „characteristics hypothesis” (összetétel hipotézis) néven ismeri a szakirodalom, így például Andorka szerint a dél-dunántúli földbirtokos parasztság körében a reformátusok erősen felülreprezentáltak voltak, a születéskorlátozás az ő reprodukciós stratégiájuk volt, amivel az egyenlően osztó öröklés szokása mellett a birtok osztódását próbálták elkerülni (Andorka 1991a: 39.).

statisztikusok) már az 1930-as években úgy érveltek, hogy a gazdasági és a társadalmi tényezők jelentik a legfontosabb faktort a reprodukciós különbségek magyarázatában, a differenciák visszavezethetők az egyes társadalmi csoportok eltérő életkörülményeire, céljaira (Szél 1930, Thirring 1936).

Az 1930-as népszámlálás termékenységi adatainak anyanyelv, felekezet, foglalkozási csoport szerinti elemzései megerősítették a társadalmi-foglalkozási faktor jelentőségét a kulturális jellegűekkel szemben (Thirring 1941, Dányi 1994). A termékenység szintje jelentős különbségeket mutatott foglalkozási csoportok szerint, az értelmiségi rétegek termékenysége volt a legalacsonyabb, míg a mezőgazdasági munkásoké a legmagasabb. Az agrárnépességben belül a földnélküli agrárproletárok befejezett termékenysége volt a legmagasabb, a helyi elitcsoportoké és a jelentősebb földbirtokkal rendelkezőké a legalacsonyabb, míg a kisebb birtokosok, iparosok a két véglet között helyezkedtek el (Dányi 1994: 156). Eszerint a születéskorlátozás az előnyösebb társadalmi helyzetű rétegekben indult el, ahol az életszínvonal és a birtok megtartása, valamint a (felfelé való) társadalmi mobilitás biztosítása volt a lényeg.

Ha a társadalmi különbségeket az iskolai végzettséggel mérjük (a házas nők befejezett termékenységéről iskolai végzettség szerint az 1960-as népszámlálás tájékoztatót először, tehát kb. az 1910 után született generációktól fogva vannak megbízható adataink), akkor általánosságban az 1940 előtt született generációkban folyamatos termékenységcsökkenést tapasztalhatunk, de ennek iskolai végzettség szerinti különbségei meglehetősen komplikáltak: rendre az iskolába nem jártak termékenysége a legmagasabb, ugyanakkor az 1930-as és az 1940-es évek születési kohorszainál a középiskolai végzettséggel rendelkezők befejezett termékenysége alacsonyabb a felsőfokú végzettségűekénél. A csökkenés mértéke is a középiskolát végzeteknél a legnagyobb. Az 1940 után születetteknél megfordul a tendencia, kohorszról kohorszra emelkedett a termékenység. A lényegében minden iskolázottsági csoportra kiterjedő növekedés ellenére csak az általános iskolát végzettek vagy az annál alacsonyabb képzettségűek termékenysége érte el az egyszerű reprodukciós szintet (az 1961 előtt születettekre vonatkozóan). A II. világháború után az egyes generációk befejezett termékenységére hatást gyakorolt a népesedéspolitikai, a társadalmi különbségek szerinti termékenységdifferenciák továbbra is fennálltak, de az összefüggés nem egyszerűen fordított és időben is változó (Szukicsné 2000: 454–455). Ugyanakkor a termékenység emelkedése a nők iskolai végzettségének változásai miatt minimális (tehát az összetételhatás, a nők iskolai végzettségének emelkedése ellensúlyozta az egyes csoportokban bekövetkező növekedést), a termékenység csökkenése (illetve stabilizálódása az 1960-as években) a

kétgyermekes családmódel elterjedésével járt, a demográfiai átmenet előtti korszakhoz és az átmenet első feléhez képest a nők termékenységi magatartása egységesült (Szukicsné 2000: 456).

Mint említettük, Andorka Rudolf úttörő családrekonstitúciós vizsgálatai nemcsak a korai születéskorlátozás tényét bizonyították némely rurális régióban, hanem az összetétel-hipotézist is alátámasztották. A családrekonstitúciós elemzések helyszínének kiválasztásánál felekezeti és regionális elveket követett, és a kapott eredmények alapján elutasította a kulturális magyarázó elvet. Érvelése szerint a születéskorlátozás bizonyos régiókban (adott földrajzi feltételek mellett) és bizonyos szokások megléte esetén (egyenlő öröklés a fiú utódok között) a birtokos parasztság logikus lépése volt a birtokaprózódás és végső soron az elszegényedés, a lefelé mobilitás elkerülése céljából (Andorka 1991a: 39). A megfigyelt felekezeti különbségek csupán az eltérő társadalmi összetételből fakadtak, adott körülmények között (például Baranyában) a római katolikusoknál is megfigyelhető a születéskorlátozás, míg máshol a reformátusok sem élnek vele. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az elemzett apró falvak adatai nem adtak módot a társadalmi csoportok szerinti vizsgálatra, az Andorka-féle hipotézist soha nem tesztelték empirikusan, a makro- és a mikroelemzések tapasztalatait sohasem próbálták összekapcsolni.

A 19. századi anyakönyvek (vagy a 20. századi népszámlálások) foglalkozási adatai azonban lehetővé teszik a foglalkozás és a társadalmi helyzet figyelembevételét, a termékenységi átmenet magyarázó változóinak teljesebb feltárását. A családrekonstitúciós adatok életúttípusú, longitudinális elemzése (eseménytörténeti elemzés) szintén jelentős lépés lehet a demográfiai viselkedés változásainak jobb megértése felé. Eddig Pakot Levente tett kísérletet arra, hogy többváltozós, longitudinális elemzéssel vizsgálja egy mikrorégióban (a Sopron megyei Bükön és környékén) a termékenység alakulását és annak társadalmi csoportok szerinti változatait. Az eredmények szerint a 19. század második felétől itt is egyfajta diffúziós modell körvonalazható: a lokális elittel kezdődött a születéskorlátozás, innen terjedt tovább a társadalom más rétegei felé, őket az iparosok és a birtokos parasztok, majd legvégül a földnélküli mezőgazdasági munkások követték (Pakot 2016: 147–153, Pakot – Őri 2015: 24–30.). Ha a társadalmi különbségeket az iskolai végzettséggel próbáljuk megközelíteni, hasonló különbségeket találunk: 1920 és 1970 között (tehát a termékenységcsökkenés egyik kulcsperiódusában) az anyák és az apák elemi iskolánál magasabb végzettsége erős termékenységkorlátozó tényezőnek bizonyult mind a büki, mind a Pest megyei Zsámbéki kistérségben (Őri – Pakot 2015: 137.).

A VIZSGÁLAT TEREPE: HÁROM PEST MEGYEI KÖZSÉG (ZSÁMBÉK, TÖK ÉS PERBÁL)¹²

Zsámbék a Zichy család birtokából a 18. század közepén került a korona tulajdonába, német és részben magyar lakosságú mezőváros, jelentős zsidó közösséggel. Perbál homogén római katolikus népességű német község, míg a döntően református magyarok lakta Tökön katolikus kisebbség is élt. Zsámbék és Perbál a 20. század első felében is őrizte római katolikus arculatát, a képet csak Zsámbék esetében módosította némileg a zsidó közösség változó (de a 20. század első felében csökkenő) aránya. Tökön viszont a római katolikus kisebbség aránya – feltehetően a vándorlás következtében – a 20. század elején már háromszorosa a 18. századi értéknek (1900-ban 15%). Tök döntően magyar jellege azonban nem sokat változott a 19. század végén és a 20. század első felében. Itt a beköltöző katolikusok is inkább magyarok lehettek, így a falu etnikai összetétele nem változott meg a bevándorlás következtében. A két német településen azonban fontos változások történtek. Az anyanyelvi bevallásra épülő statisztikák szerint a századfordulóig többé-kevésbé állandó maradt a németajkúak aránya, de 1910-re mindkét helyen erősen növekedett a magyarok részaránya. Ez különösen Zsámbékra volt jellemző, itt a németek aránycsökkenése a jelenség másik oldala, míg Perbálon főleg a szlovákok csökkenő arányából táplálkozott a magyarokénak növekedése. Persze mindez nem utal feltétlenül valódi identitásváltásra, nyilván szerepe lehetett benne a tényleges asszimilációnak, de az összeírói gyakorlat változásának is. 1949-re a német közösségek eltűntek az anyanyelvi statisztikából, ez részben együtt járt a két német falu lakosságának erőteljes csökkenésével is, ami a deportálások, majd II. világháború utáni kitelepítések következménye volt. 1945–1946 nyilvánvalóan fordulópont a két közösség életében, a többséget adó etnikai csoport részben elhagyni kényszerült lakóhelyét, részben pedig helyben maradva magyar anyanyelvűnek vallotta magát.¹³ Az 1970-es retrospektív női termékenységtörténetek tehát nyilvánvalóan nem a 20. század első felében a két településen élt nők demográfiai viselkedését jelenítik meg, hanem a kitelepítések ellenére helyben maradó és a beköltöző népességre vonatkoznak. Ezzel szemben Tökön nagyobb a népesség stabilitása, az 1970-es adatokból valóban a település múltja rajzolódik ki előttünk.

¹² Lásd még: Őri – Pakot 2015: 123–125.

¹³ Lásd részletesebben: Őri 2014: 211–214.

Mindhárom település megőrizte agrárjellegét a két háború között is, a lakosság 60–80%-a mezőgazdaságból élt 1930-ban is. A mezőgazdaságból élő népesség jelentékeny részét (75–80%-át) Tökön és Perbálon a kisbirtokosok és családtagjaik tették ki 1900-ban. A mezőgazdasági cselédek részaránya hasonló volt a két településen (13%), ugyanakkor Zsámbékon közel 50% a mezőgazdasági bérmunkások aránya (Őri 2014: 217). Az agrárviszonyok részben a gazdálkodás jellegével, a 19. századi zselléresedés, birtokaprózódás folyamatával, ez utóbbiak pedig a települések öröklési szokásaival hozhatók összefüggésbe. Galgóczy Károly (1877: 67, 69, 86) szerint a 19. század közepén mindhárom faluban a búzatermelés volt a megélhetés alapja, de Zsámbék és Tök esetében a szőlőművelés és az állattenyésztés (Zsámbékon kiemelve a lótenyésztés) is említést érdemelt. Perbál és Zsámbék jelentékeny erdőterülettel is bírt a 19. század második felében, az egy főre jutó termőterület mindkét faluban csökkent a 19. század folyamán (Őri 2014: 217–218). A zselléresedés, birtokaprózódás, a mezőgazdasági munkások viszonylag nagyfokú jelenléte (főleg Zsámbékon, de Tökön is) összefügghetett a német és magyar közösségek öröklési rendjével: az előbbiekre a törzsöröklés volt jellemző (Husz 2002), a nem öröklő fiú utódok zsellérré vagy mezőgazdasági bérmunkássá váltak, ha nem tudtak elköltözni a településről, míg Tökön a fiú örökösök közötti egyenlő osztás hozott létre jelentős kisbirtokos és bérmunkás, cseléd réteget. Zsámbékon ugyanakkor jelentős az iparosok és a kereskedelemben dolgozók aránya is: 1930-ra ez közel 40% lett (Őri 2014: 216).

ADATOK ÉS AZ ELEMZÉS MÓDSZEREI

A három település makroadatokból megrajzolható demográfiai viszonyait, ezek változását a 18. századtól a II. világháborúig egy korábbi írásunkban mutattuk be (Őri 2014). Most a termékenység alakulására fókuszálunk, ennek lokális különbségeit próbáljuk megragadni. Ebben egyrészt a Klinger András (1969) és munkatársai (1972–1984) által publikált községsoros születésszámok, másrészt a népszámlálási feldolgozási táblák Nemzeti Levéltárban őrzött korcsoportos nemenkénti adatai voltak segítségünkre. Ezekből kiszámolható a házasodás (nupcialitás) és az általános termékenység indexe, illetve az 1901 és az 1910 közötti népmozgalmi adatok alapján (a házasságon kívül születettek aránya) megbecsülhető a házas termékenység

indexe.¹⁴ A termékenység szintjének pontosabb meghatározására ad lehetőséget az állami anyakönyvezés bevezetése, 1895-től ugyanis a születési bejegyzéseknél feltüntették az anya életkorát is. Így a népszámlálási évekre, amikor korcsoportos adatokkal rendelkezünk a népességről, korszpecifikus termékenységi arányszámokat és teljes termékenységi arányszámokat is számolhatunk, viszonylag egyszerűen, családrekonstrukciós technika nélkül, a népszámlálások eszmei időpontját (december 31. éjféli) „keretező” két év születési adatainak összesítésével.¹⁵

A házasság termékenység mikroszintű elemzését az 1970-es népszámlálás 25%-os termékenységi mintája segítségével végeztük, elemzésünkben az 1970-ben a településen élő nők két mintáját használtuk. Az egyik születési kohorszokból áll, benne a legfeljebb 1930-as születésű (tehát a megfigyelés időpontjában legalább 40 éves, a termékeny periódusának végén járó), egész termékeny periódusukat a három településen töltő (tehát vagy helyben született, vagy házasságkötésük előtt bevándorolt) nők szerepelnek, akik első házasságukból legalább egy gyermeket szültek. A vizsgált időszak esetünkben az első házasságból való első gyermekük születésével kezdődik, és 50 éves korukig, vagy 1970. január 1-ig (ha ez megelőzi az 50. születésnapjukat, gyakorlatilag az 1920-as években született generációról van szó), vagy esetleg a saját halálukig, illetve a házasságuk felbomlásáig tart. A másik minta minden helyben született, vagy az első házasságkötés előtt bevándorló, 1970-ig a településen élő 1955 előtt született nőt magába foglal, az ő esetükben is a másik mintában alkalmazott elvek szerint zártuk le a megfigyelést. A kockázati periódus minden nő esetében tehát az első szüléstől indult és a következő szülésig tartott, majd minden szülés után újrakezdődött. Egy következő szülés esélyét diszkrét idejű eseménytörténeti elemzéssel vizsgáltuk, a megfigyelési egység egy hónap volt (egy eseménytől kiindulva hónapról hónapra azt rögzítettük, hogy történt-e szülés vagy sem), logisztikus regresszió segítségével elemeztük a házasság termékenységét, ahol a függő változó az esemény bekövetkezése volt, a független változóink pedig a születési kohorszok, a történeti periódusok, az anyák életkora, hogy volt-e házasság előtti szülésük, az első házasságkötésük életkora, hogy előző gyermekük életben volt-e, az előző szüléstől eltelt idő hossza, a paritás, az elvégzett iskolai osztályok száma és a település voltak.

¹⁴ Az úgynevezett princetoni indexek kiszámítási módjáról lásd: Dányi 1991c: 188–189.

¹⁵ Így valójában az 1900–1901-es, az 1910–1911-es, az 1920–21-es, az 1930–1931-es és az 1941–1942-es évekre számolhatunk termékenységi arányszámokat.

Az adatok forrása az 1970-es népszámlálás 25%-os reprezentatív mintájának eredeti kéziratos formában fennmaradt kérdőívei (MNL OL XXXII-23-a) voltak. A forrás sajátossága, hogy a teljes népesség mintavételes eljárás keretében kiválasztott 25 százaléka vonatkozik, individuális szintű adatokat tartalmaz és az alapösszeíráshoz képest részletesebb adatfelvételt jelent (KSH 1977). A reprezentatív összeírás során minden 15 év feletti nővel a gyermekeire és házasságkötéseire vonatkozó adatfelvételre került sor. A kérdőív negyedik oldalán található négy részes adatfelvétel első része a született gyermekek számát tartalmazza, ezen belül részletezve az anyával együtt élő, a különélő, a meghalt és a halvaszületett gyermekeket. A második rész részletes termékenységtörténetet tartalmaz: a született gyermek születési sorszámát, nevét, nemét, születési évét és hónapját, illetve amennyiben meghalt, a halálozás évét. A kérdőív harmadik része a nő házassági adataira terjed ki: az első-, továbbá adott esetben a második és harmadik házasságkötés(ek) időpontjait (év, hónap), a házasság fennállásának tényét, illetve amennyiben a népszámlálás időpontjában már megszűnt házasságról vagy különélésről volt szó, ezek körülményeit: a megszűnés/különköltözés évét, továbbá a megszűnés okát (özvegyülés vagy válás). A negyedik, egyben utolsó rész az élettársi kapcsolat fennállása esetén a kapcsolat létrejöttének időpontját (év) rögzíti.

Az 1970-es termékenységi adatfelvétel alapján nem csupán az adott házasságban született gyermekek száma vizsgálható, hanem az egyes születések/gyermekvállalások időzítése is (Pakot 2014, 2015, Őri – Pakot 2015). Továbbá fennáll annak a lehetősége is, hogy a termékenységi adatfelvétel információit kiegészítsük a népszámlálási kérdőíveken szereplő egyéb információkkal, mint például az életkorral, a születési hellyel, az iskolai végzettséggel, a foglalkozással vagy foglalkozástörténettel, a lakhatás jellemzőivel, a lakás felszereltségével stb.

A felhasznált forrás retrospektív, bevalláson alapuló adatokat tartalmaz, így néhány módszertani megjegyzést kell tennünk ezzel kapcsolatban. Mindenekelőtt a halandóság és a migráció (esetlegesen) szelektív hatásaival, illetve a (különösen az idősebb) kérdezettek szándékos vagy a pontatlan visszaemlékezésből fakadó hiányos adatszolgáltatásával kell számolnunk. Az egyik oldalon ahhoz, hogy befejezett reprodukzív életpályákat elemezhessünk (kohorszok szerinti megközelítés), az 50, illetve megengedőbb megközelítéssel a 40 éven felüli női populációt vizsgálhatjuk (jelen esetben az 1930-ig született női korosztályokat). A felső határt nem kell szükségképpen lezárnunk, de tudatában kell lennünk annak, hogy különösen egy magas

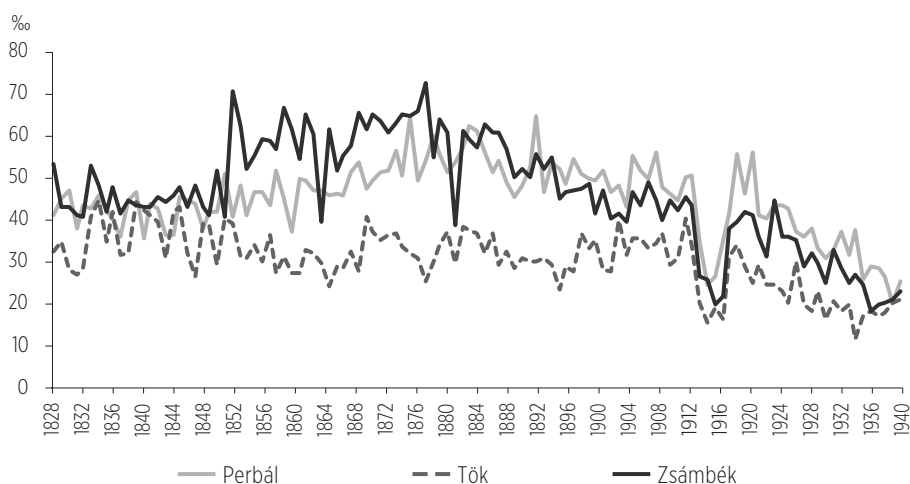
felöltt- és időskori halandósággal jellemezhető korszakban minél idősebb női generációkat vizsgálunk, annál nagyobb a megfigyelés időpontjáig való elhalálozás aránya. Mivel a halandóság sok szempontból differenciált demográfiai jelenségnek tekinthető, nem tételezhetjük fel automatikusan, hogy az életben maradtak termékenységi viselkedése nem tért el jelentősen az eredeti, teljes generáció viselkedésétől. Hasonlóképpen szelektálhat az oda-, illetve az elvándorlás is. Az előbbivel nem kell számolnunk, hiszen a helyben születettek, illetve a gyermekkorban bevándoroltak termékenységét vizsgáljuk, az elvándorlás és különösen a kitelepítés szelektív hatása viszont probléma, amit ezen az elemzési szinten nem tudunk kezelni. A halandóság szelektív hatását nagymértékben leredukálhatnánk, ha az idősebb (például a megfigyelés időpontjában 70 éven felüli) generációkat kihagynánk az elemzésből. Ezzel viszont tovább csökkentenénk az amúgy is alacsony esetszámot. Mindenesetre az 1900 előtt születettek a vizsgált csoport 18%-át adták (21 nő a 113-ból). Ők is a 20. század első évtizedeiben (nagyjából 1900 és az I. világháború között) jutottak termékeny korba, majd az 1930-as évek közepe és 1950 között léptek ki ebből az életszakaszukból. Tehát reprodukív és azutáni életszakaszuk, amely a szelekció szempontjából számíthat, teljes egészében a 20. századi halandóságcsökkenés időszakára esik, és így a halandóság egyre kevésbé befolyásolhatja eredményeinket. Így minden helybeli, 1930-ig született nőt bevontunk a születési kohorszok szerinti elemzésbe, de mivel a kitelepítés és az elvándorlás hatását nem tudjuk számításba venni, az eseménytörténeti elemzés eredményeit kellő óvatossággal kell értékelnünk, összevetve az anyakönyvek adatainak 20. századra vonatkozó elemzési eredményeivel. A másik eseménytörténeti almintánkba (a periódusonkénti elemzésbe) ugyanakkor azokat a helyi nőket is bevontuk, akik 1970-ben még termékeny korúak voltak, tehát az 1930 és 1955 között születetteket is. Esetükben többnyire a népszámlálás eszmei időpontja (1970. január 1.) zárta a megfigyelést. Ez a minta értelemszerűen nagyobb volt, az elemzés eredményei is megbízhatóbbnak bizonyultak.

A TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA A 19. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL A II. VILÁGHÁBORÚIG: LEÍRÓ STATISZTIKÁK

A három település nyers születési arányszámait két különböző termékenységi minta létre utalnak (*1. ábra*). 1828-tól (a megyei levéltárakban kötelezően elhelyezett anyakönyvi másodpéldányok, illetve a Klinger-féle népmozgalmi

adatgyűjtés kezdő évétől) a II. világháborúig mutatjuk az adatokat. Az 1830–1840-es években lényegi különbség nem volt a születések gyakoriságában, de ezután a század második felétől a református, magyar Tök település születési arányszámai stabilak és jóval alacsonyabbak a két katolikus német községénél, ahol a születési arányszámok emelkedését látjuk az 1880-as évekig.¹⁶ Az I. világháború előestéjére a különbségek újra mérséklődtek, majd a háború után hasonló csökkenő tendencia volt tapasztalható.

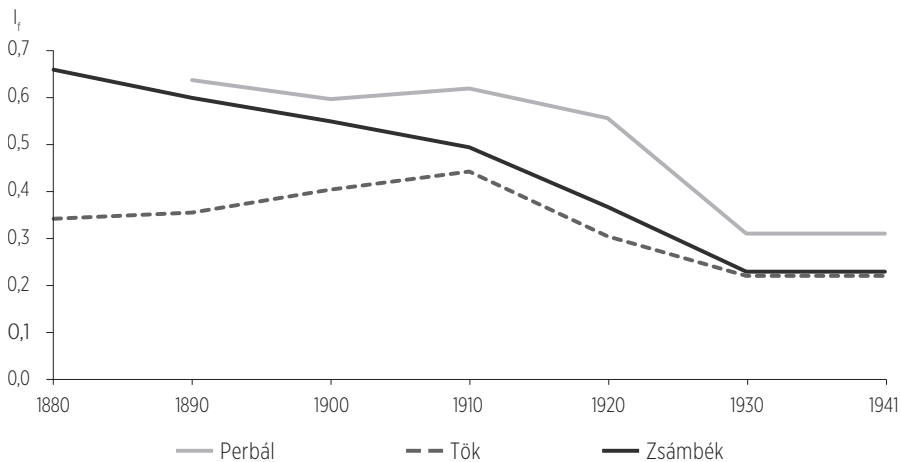
1. ábra: Nyers születési arányszámok alakulása a három vizsgált településen
Crude birth rates of the studied villages

Forrás: Klinger 1972–1984, 1969, népszámlálási adatok (Horváth 2000), a zsámbéki plébánia lélekösszeírásai alapján saját számítás.

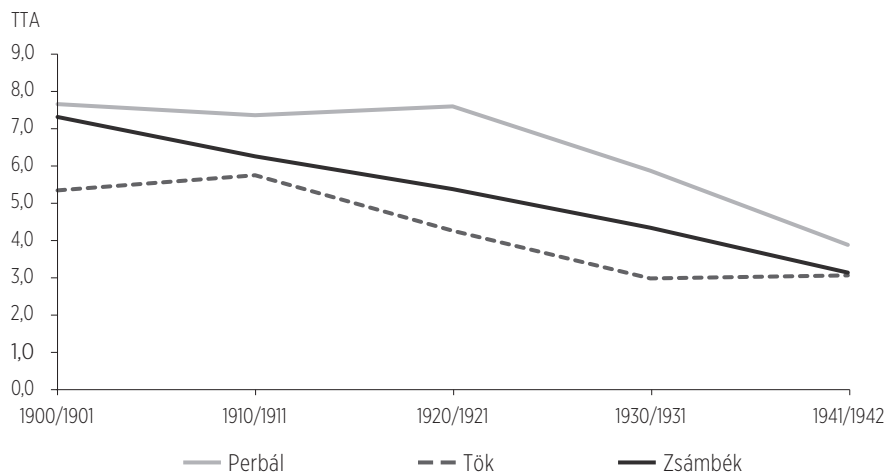
¹⁶ Az 1828 előtti korszakra nézve a 18. század végi lélekösszeírások adnak kérdéses pontosságú információt. Az 1744 és 1783 közötti periódus átlagértékeit tekintve szintén Tök mutat alacsonyabb arányszámokat (50‰ szemben a 68, illetve a 64‰-kel) a két német faluhoz képest (Őri 2014: 232). A 19. századi különbségek két, más országokból is ismert minta léteire utalnak. Az egyik esetben a termékenység fokozatosan csökken a 19. század folyamán, noha a születési arányszámok rövid távú ingadozása jelentős marad. A másik esetben a termékenység gyökeres és visszafordíthatatlan csökkenését (a termékenységi átmenetet) a 19. század végén egy növekedéssel jellemezhető periódus előzi meg. A különbségek okát egyelőre nem ismerjük, ezzel kapcsolatban csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Mindenesetre a két német falu társadalmá könnyebben alkalmazkodott a jobbágyfelszabadítást követő mintegy három évtized kihívásaihoz, mint magyar szomszédjuk.

2. ábra: Az általános termékenység indexének alakulása a három vizsgált településen
General fertility index (I_t) of the studied villages

Forrás: Klinger 1972–1984, 1969, népszámlálási feldolgozási táblák (1880–1941) adatai alapján saját számítás.

3. ábra: Teljes termékenységi arányszám alakulása a három vizsgált településen
Total fertility rate in the three studied villages

Forrás: Állami anyakönyvek másodpéldányai (1900–1941), népszámlálási feldolgozási táblák (1900–1941) alapján saját számítás.

Az általános termékenység indexe (I_p), amely csak a női népességre vonatkozik, és kiküszöböli a korstruktúra eltéréseiből fakadó torzításokat, 1880-tól (illetve Perbál esetében 1890-től) számítható ki (2. *ábra*). Tökön 1880-tól 1910-ig emelkedett a termékenység, majd 1930-ig erőteljes visszaesés látszik, amit az 1930-as években alacsony szintű stagnálás követett. Zsámbékon ezzel szemben folyamatos volt a termékenységcsökkenés az 1920-as évekig, Perbálon a 20. század első évtizedét leszámítva szintén. A csökkenés legintenzívebb szakasza a két német faluban az 1920-as évekre tehető.

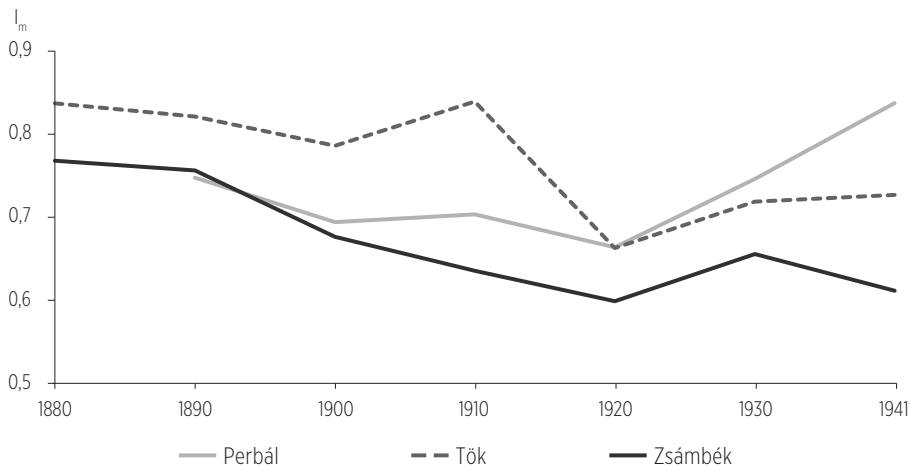
A teljes termékenységi arányszám (3. *ábra*) Tök esetében pontosan visszaadja a termékenységi index alakulását, míg a két német falunál az 1930-as évek stagnálása helyett folyamatos termékenységesést addig Perbálon az 1910-es évek csökkenése helyett stagnálást, növekedést tapasztalhatunk. A különbségeket a két forrás (a Klinger-féle adatgyűjtés, illetve az állami anyakönyvek) némileg különböző esetszámait okozhatták. A lényeg azonban változatlan: Tök termékenysége még a 20. század elején is lényegesen alacsonyabb volt a két német faluéhoz képest, annak ellenére, hogy az I. világháború előtt a változások iránya különböző (Tökön emelkedett, Zsámbékon csökkent, Perbálon szintén csökkent, majd enyhén emelkedett a termékenység), és a különbség csökkent. Az 1920-as évektől hasonlóan csökkenő tendenciát figyelhetünk meg, ennek következtében a II. világháború elejére Tök és Zsámbék termékenységi különbsége lényegében eltűnt, Perbálon némileg magasabb értékeket regisztrálhattunk.

A nupcialitás indexe (4. *ábra*) a termékeny korú nők házasságban élő hányadát mutatja. Az 1920-as év mindhárom faluban mélypontnak számít, az I. világháború utáni sajátos viszonyokat (felborult házassági piac, megözvegyülés gyakorisága stb.) mutatja. 1900 előtt az index értéke csökkent mindhárom esetben, ami arra utal, hogy a német falvak általános termékenységcsökkenésében a házasságban élők aránycsökkenése is szerepet játszhatott, míg Tökön a termékenységnövekedés mögött egyértelműen a házasság emelkedése állhatott. Az 1920-as évek termékenységcsökkenése a nupcialitás növekedése mellett ment végbe, így a házasság termékenység visszaesésével magyarázható.¹⁷

A korszpecifikus termékenységi arányszámok alakulása fényt vet a termékenységcsökkenés további részleteire. Ha a három települést együttesen nézzük (5. *ábra*), akkor az I. világháború előtt a magasabb évjáratokban (30 év fölött) már mutatkoznak jelei a születéskorlátozásnak, de az igazi változás

¹⁷ A 20. század első évtizedére községenként ismerjük a házasságon kívül születettek arányát, így a házasság termékenység (I_p) arányát is kiszámíthatjuk (Népmozgalom 1901–1910). Tök házasság termékenységi szintje a perbáliénak csak mintegy 65%-a, a zsámbékiénak 65–70%-a 1900-ban, illetve 1910-ben (Őri 2014: 235).

4. ábra: A házassodás (nupcialitás) indexének alakulása a három vizsgált településen
Index of nuptiality (I_m) in the three studied villages

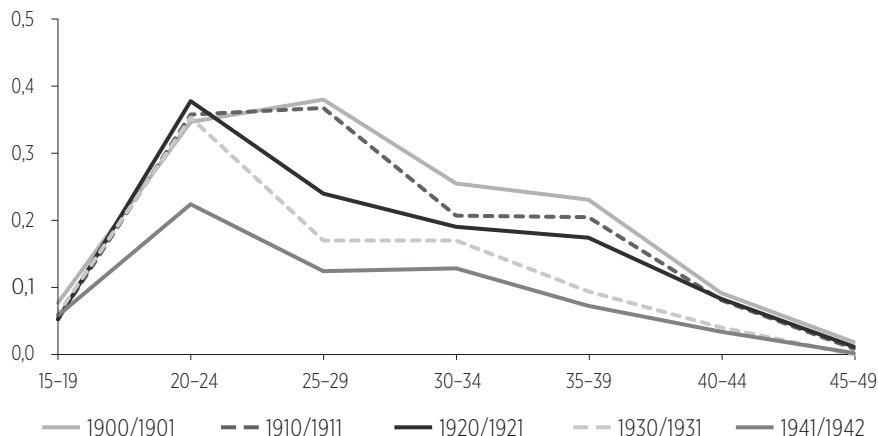

Forrás: Állami anyakönyvek másodpéldányai (1900–1941), népszámlálási feldolgozási táblák (1900–1941) alapján saját számítás.

a háború után tapasztalható. Fiatalabb korcsoportra (20–24 évesek) került a termékenységi csúcs, az ennél idősebbeknél erős volt a csökkenés. 1930 körül a 20–24 évesek termékenysége nem volt lényegesen alacsonyabb, mint egy évtizeddel korábban, az idősebbeknél azonban tovább folytatódott a csökkenés. Az 1920-as években tehát a gyermekvállalás egyre inkább a fiatalabb korcsoportokra összpontosult, az 1930-as években ez megmaradt, miközben a negyvenen felülieket leszámítva minden korcsoportban jelentősen visszaesett a termékenység. Tehát a termékenységcsökkenés egyrészt a gyermekvállalás időzítésének megváltozásával járt, fiatalabb korcsoportra került a maximum, és az idősebb évjáratokra az egyre erősebb születéskorlátozó magatartás volt jellemző. Az 1930-as években ez a minta megmaradt, de a legidősebbek és a legfiatalabbak kivételével lényegesen alacsonyabb termékenységi szint mellett.

Ha a három település korszpecifikus arányszámait külön vizsgáljuk, akkor az alacsonyabb esetszámok miatt a görbék meglehetősen szeszélyesen változnak. Ezért megelégszünk a kezdő- és a végpont bemutatásával (6. ábra), a lényeg ezekről is leolvasható. Tökön a termékenységi maximum eleve fiatalabb korcsoportra esett, és a 20 éven aluliak gyermekvállalása is erősebb volt, mint a két német faluban. E mögött minden bizonnyal a korábbi házassodás szokása állt. 25 év felett viszont a századfordulón is lényegesen alacsonyabbak

5. ábra: Korspecifikus termékenységi arányszámok alakulása a három vizsgált településen
Age-specific fertility rates in the three studied villages

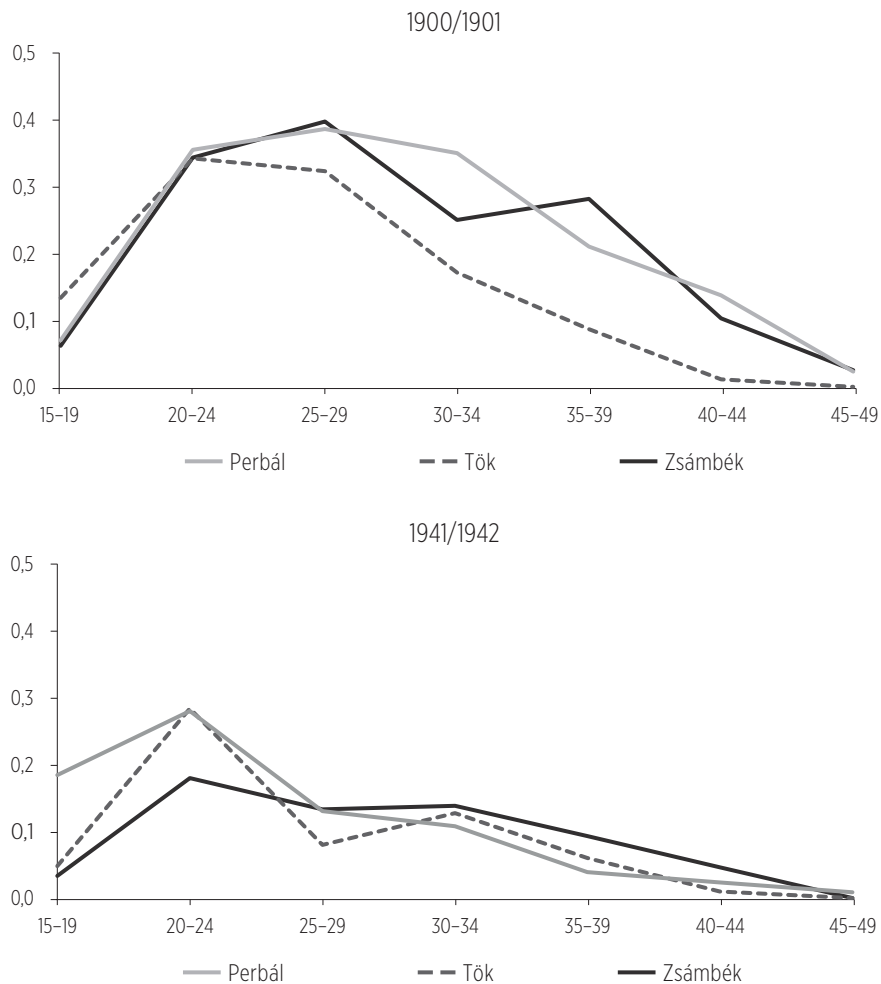

Forrás: Állami anyakönyvek másodpéldányai, 1900–1941, népszámlálási feldolgozási táblák adatai alapján saját számítás.

a termékenységi arányszámok a református községben, mint a két katolikus német faluban, és 30 éves kor után a görbe alakja tudatos születéskorlátozásra utal. Tehát Tökön az alacsonyabb termékenység mögött a korábban kialakuló modern termékenységi viselkedés állt, a gyermekvállalást a fiatal korcsoportokra, a reprodukciós életszakasz egy relatíve rövid szakaszára összpontosították, majd idősebb életszakaszban egyre erősebben korlátozták a termékenységet.

1941-re mindhárom településen lényegesen csökkent a termékenység, és a termékenységi csúcs a 20–24 éves korcsoportra esett, idősebb korban pedig nyilvánvalóan tudatosan korlátozhatták a gyermekvállalást. Ugyanakkor a korábbi etnikai minta halványodni látszik, a termékenységi különbségek erős csökkenésével, inkább Zsámbék mutat némileg eltérő képet. Tökön és (különösen) Perbálon erős fiatalkori gyermekvállalás látszik, míg Zsámbékon a fiatalabb korcsoportokban alacsonyabb, később, 30 éves kortól magasabb termékenység rajzolódik ki. Tehát a demográfiai átmenet során a 20. század közepére a korábban tapasztalt termékenységi különbségek és etnikai minták eltűnőben voltak, a termékenység erősen csökkent, a gyermekvállalás a nők rövidebb és fiatal életszakaszára lett jellemző. Feltételezésünk szerint ezeket a jellemzőket a három falu többváltozós statisztikai elemzéssel vizsgált résznépessége (a helyben született, vagy a házasságkötés előtt bevándorolt és 1970-ig a településeken élő nőknél) esetében is fellelhetjük.

6. ábra: Korspecifikus termékenységi arányszámok alakulása a három vizsgált településen
Age-specific fertility rates by village

Forrás: Állami anyakönyvek másodpéldányai, 1895–1941, népszámlálási feldolgozási táblák adatai alapján saját számítás.

A TERMÉKENYSÉG ALAKULÁSA A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN: ZSÁMBÉK, TÖK, PERBÁL, HELYBEN SZÜLETETT, 1970-IG A TELEPÜLÉSEKEN ÉLŐ, LEGALÁBB EGYGYERMEKES NŐK

Leíró statisztikák

A három településen 113 olyan nő élt 1970-ben, aki helyben született, vagy házasságkötése előtt vándorolt be, termékeny életszakasza lezárult 1970-ig, és legalább egy gyermeket szült. Ez az 1930 előtt születetteket jelenti. Másik almintánkba bevettük az 1955 előtt születetteket, akik 1970-ben még termékeny korúak voltak. Az ő gyermekvállalásukat két nagy periódusra osztva (1946 előtt és 1946-tól) vizsgáltuk. Ez az almintá 212 nő adatait tartalmazta. Házasságkötésük és termékenységi viselkedésük néhány jellemzőjét találjuk az *1. táblázatban*, születési kohorszonként, illetve az említett két nagyobb időszakra bontva. Az adatok jól mutatják a modernkori (átmenet alatti, illetve utáni) termékenységcsökkenés általános sajátosságait. Miközben az első házasságkötés vagy az első gyermekvállalás átlagos életkora nem változott lényegesen, főleg a házasságkötés és az első szülés közötti intervallum csökkent (az 1920-as évek kohorszainál 9 hónap alá). Az utolsó szülés átlagos életkora csökkent és a befejezett gyermekszám is alacsonyabb lett. Azaz a nők rövidebb idő alatt kevesebb gyermeket szültek, a házasságkötést gyorsan követte az első szülés (itt csak a legalább egy gyermeket vállalókat vizsgáljuk), a magasabb sorszámú szülések közötti periódusok hossza a 19. században születettekéhez képest csökkent, de összességében a II. világháború után enyhén emelkedett. A befejezett gyermekszám már az 1900 körül születetteknel is viszonylag alacsony volt, a korábbi termékenységcsökkenés eredményeként, a további csökkenés elsősorban az 1910-es és az 1920-as évek kohorszainál mutatkozik. Az 1920 előtt születettek 3 körüli befejezett gyermekszáma nem áll messze a *3. ábrán* bemutatott, az egész népességre vonatkozó 1941-es keresztmetszeti teljes termékenységi arányszámtól (3-4 közötti értékek, szintén a nagyjából 1920 előtt születettek korszpecifikus arányszámainak összege).

1. táblázat: A házasság és a gyermekvállalás néhány jellemzője a három vizsgált településen*
Some characteristics of nuptiality and childbearing in the three studied villages, locally born, women at least with one child, and surviving until 1970 in the studied villages

	Első házasságkötés átlagos életkora	Első szülés átlagos életkora	Első szülési intervallum hossza, év	Magasabb sorszámú szülési intervallumok átlagos hossza, év	Utolsó szülés átlagos életkora	Befejezett gyermekszám	N
Születési kohorszok							
-1900	21,8	23,2	1,3	3,6	31,0	3,2	18
1901-1910	22,5	23,3	0,8	2,8	29,6	3,2	17
1911-1920	23,9	24,8	0,9	2,6	30,0	2,8	30
1921-1930	22,5	23,2	0,7	2,8	26,9	2,4	48
Periódusok							
1946 előtt	21,0	22,2	1,2	2,9			66
1946-tól	21,5	22,4	0,9	3,2			146

Forrás: 1970. évi népszámlálás 25%-os mintája alapján saját számítás.

* A helyben született, 1970-ig a településeken élő, legalább egygyermekes nők.

Periódusonként számolva az általános házas termékenységi arányszámokat megfigyelhetjük a változás dinamikáját. Az 1920 előtti időszakhoz képest a két világháború között gyors a termékenységcsökkenés, az 1930-as évek mélypontot jelentenek, amely után az 1940-es években enyhe növekedés figyelhető meg, összességében a II. világháború negatív hatását itt az évtized második felének magasabb termékenysége ellensúlyozhatta. Ezt követően folyamatos a termékenységcsökkenés.

A korszpecifikus termékenységi arányszámok már a II. világháború előtti időszakban is a magasabb évjáratokban érvényesülő termékenységcsökkenésről árulkodnak, ami a háború után még erősebbé vált, miközben a meglehetősen ritka 20 év alatti termékenység emelkedett. Az alábbi korszpecifikus görbék alapján egy 15 és 50 éves kor között végig házasságban élő mintabeli nő több mint öt gyermeket szült volna, ami jóval magasabb a kohorszokként mért befejezett gyermekszámnál. A különbség a későbbi házasságkötési korról magyarázható, ha a 20-tól 50 éves korig házasságban élőkre számolunk teljes termékenységi arányszámot, ezek az értékek (3,7 és 2,8) már jóval közelebb vannak az 1. táblázatban közöltekhez.

7. ábra: Általános házasi termékenységi arányszám a három vizsgált településen*
General fertility rate in the three studied villages

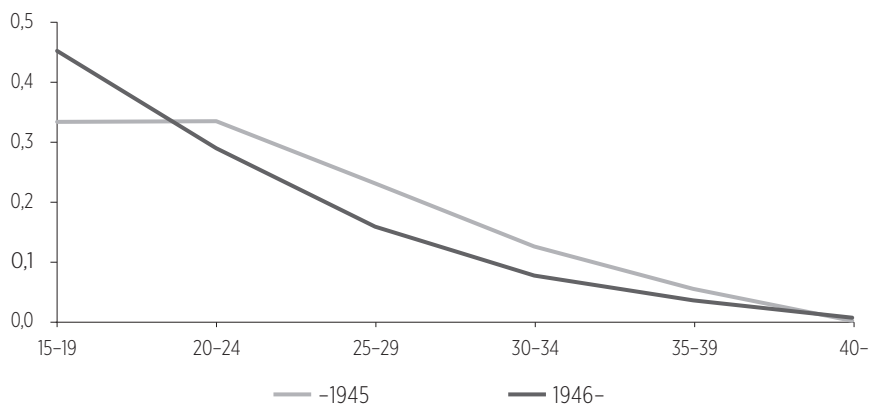

Forrás: Az 1970-es népszámlálás 25%-os mintája alapján saját számítás.

Megjegyzés: Ezer 15-50 éves, házasságban töltött nőre számolva, az 1955 előtt születettek között.

* A helyben született, 1970-ig a településeken élő, legalább egygyermekes nők.

8. ábra: Korspecifikus házasi termékenységi arányszámok a három vizsgált településen*
Age-specific marital fertility rates by period in the three studied villages

Forrás: Az 1970-es népszámlálás 25%-os mintája alapján saját számítás.

Megjegyzés: A megfelelő korcsoportokban házasságban töltött nőekre számolva, 1955 előtt születettek között.

* A helyben született, 1970-ig a településeken élő, legalább egygyermekes nők.

A helyben születettek almintájának elemzése hasonló demográfiai viszonyokra és változásokra világít rá, mint a teljes népességre vonatkozó makrostatisztikák. A termékenység kohorszról kohorszra és évtizedről évtizedre csökken, a termékeny életszakasz rövidebb időszakát használják ki a reprodukció szempontjából, magasabb életkorban erős kor- és paritás-specifikus kontroll

látszik, miközben a bekövetkezett események időzítése nem sokat változik. A 20. század folyamán a modern demográfiai viselkedés jegyei válnak egyre jellemzőbbé, fiatal életkorra időzített, egyre kevesebb gyermek és az ideálisnak tekintett gyermekszám után a gyermekvállalással való felhagyás (stopping) és nem a szülések közötti intervallumok nyújtása (spacing) válik általánossá.

Eseménytörténeti elemzés

Végezetül a helyben élő nők mintáját többváltozós eseménytörténeti elemzés segítségével vizsgáljuk. A legalább egygyermekes nők esetében egy következő szülés esélyét mérjük diszkrét idejű eseménytörténeti modellek segítségével, a megfigyelési egység egy hónap, a logisztikus regresszióelemzésben az esemény (a következő szülés) bekövetkezését vizsgáljuk évről évre a 2. táblázatban található változók segítségével. Az eredmények esélyhányadosok (*odds ratios*) alakjában jelennek meg, minden változó esetében egy referenciakategóriához képest mutatják a gyermekvállalás esélyét, a referenciaértéknél (1) kisebb együtthatók alacsonyabb, az ennél nagyobbak pedig magasabb esélyt jeleznek.

Mintánk nyilvánvalóan erősen szelektált, a kockázati idő megoszlása alapján képet kaphatunk arról, hogy az 1970-ben a falvakban élő teljes (25%-os) reprezentatív mintához képest milyen jellemzőkkel bír (Őri – Pakot 2015: 133–134). Az itt vizsgált anyák korösszetétele hasonló és az iskolai végzettségük valamivel magasabb, emellett a tőki származás is sokkal nagyobb súllyal van itt jelen.¹⁸ Tehát iskolai végzettség szempontjából egy homogénebb, zömében (64 és 78% a két modellben) hat elemít végzett női mintát vizsgálunk, amelyen belül a tőki származásúak felülreprezentáltak. Eredményeinket ennek fényében kell értékelnünk.

¹⁸ Az itt elemzett mintában a 25–34 éves korú nők aránya majdnem ugyanannyi (kb. 42%, illetve 38% az 1930 előtt születetteknél szemben a teljes 25%-os minta 42%-ával). A 6–8 elemít végzettség aránya itt 85–90%, szemben a másik minta 73%-os arányával. Ugyanakkor a 6 osztályt sem végzettek aránya alacsonyabb (7%, illetve 16%), a 8 osztálynál magasabb végzettségűekéhez hasonlóan (7 és 4%, illetve 11%). Végül a tőki származásúak kockázati ideje itt csaknem kétszerese a korábban elemzett mintához képest (40 versus 20%). Vesd össze: Őri – Pakot 2015: 133–134.

Két modellt alakítottunk ki, az egyikben két periódusban (1946 előtt és 1946-tól) vizsgáltuk a gyermekvállalás esélyét. Ebben a modellben emellett elkülönítettük az 1945 előtti krízisidőszakokat (1914–1919, 1929–1933, 1941–1945), és ezeket együttesen¹⁹ hasonlítjuk a „normál” évekhez (1920–1928 és 1934–1940, illetve az 1945 utáni periódus). Ez a modell, miként említettük, tartalmazza azokat a helyben született, vagy házasságkötés előtt bevándorolt nőket is, akiknek termékeny életszakasza még nem zárult le (az 1955-ig születettek). A másik modellben pedig születési kohorsz szerint vizsgáljuk a gyermekvállalás esélyét (a lényegében befejezett termékenységű, 1930-ig születettek csoportja).

Az anyák életkora szerint vizsgálva a gyermekvállalás esélyét, nyilvánvaló, hogy a legjellemzőbb életkor a 20–24 éves korcsoport, és már a 25–29 évesek körében is számottevően csökken a termékenység. Viszont 30 éves kor felett az esély a harmadára-negyedére csökken, majd 35 éves kor fölött lényegében minimálissá zsugorodik, a gyermekvállalás jól láthatóan a fiatalabb korhorszokra összpontosul.

Az anyák születési kohorszai szerint nézve, a csökkenés jól érzékelhető az 1910 után születetteknél, bár itt a változás még nem szignifikáns, az 1910-es években a világháború hatását ellensúlyozhatta az azt megelőző és követő évek magas termékenysége. Az 1920-as években születettek gyermekvállalási hajlandósága a többedik szülések esetében azonban már az 1900 előtt született generációhoz képest a felére esik vissza. Történeti periódusok szerint vizsgálva a jelenséget, jól látható, hogy a II. világháború után a gyermekvállalás szintje szintén megfeleződik a 20. század első feléhez képest, ugyanakkor a század első felének nagy politikai és gazdasági megrázkódtatásai (a két világháború és a nagy gazdasági világválság) szintén komoly és negatív periódushatást gyakoroltak a termékenység szintjére. Visszaköszönnek tehát a termékenység makroszintű változásai, a termékenységcsökkenés egy hosszú távon előrehaladó trend, de ezen belül a század első felében a háborúk és gazdasági válságok komoly termékenységcsökkentő hatást gyakoroltak.

¹⁹ Az alacsony esetszámok miatt egy részletesebb bontás ugyan megmutatta a különbségeket, de az eredmények nem szignifikánsak.

Az előző szüléstől eltelt időt vizsgálva látszik, hogy a nagyon rövid intervallumok nem jellemzőek, 1–4 éven belül a legnagyobb egy következő szülés esélye, ennél hosszabb intervallumok csak elvétve fordulnak elő. A két- és háromgyermekes anyák között a gyermekvállalás esélye szignifikánsan csökken az egygyermekesekhez képest, míg a háromnál több gyerekeseknél az esélyhányados újra emelkedik. A kétgyermekes modell terjed, de ugyanakkor van egyfajta polarizálódás is, akinek már született négy vagy több gyermeke, nagyobb valószínűséggel szül újabbakat, ők a valóban sokgyermekes anyákat reprezentálják a mintában. A tőki számlálókörzet egyértelműen alacsonyabb termékenységet mutat, és megerősíti mind a teljes népességre vonatkozó makroadatoknak, mind az 1970-es 25%-os minta elemzési eredményeinek érvényességét (Őri – Pakot 2015: 138).²⁰

Fontos, bár nem meglepő eredmény, hogy a termékenység szoros összefüggésben áll az iskolai végzettséggel. Az elvégzett osztályok számával mérséklődik a gyermekvállalási hajlandóság, 6 osztálynál magasabb végzettség esetében szignifikáns csökkenést látunk az 1. modellben, míg az 1930 előtt születetteknél a csökkenés nem lineáris, a 9 és több osztályt végzeteknél pedig megfordul a trend. Ez arra utal, hogy a termékenységcsökkenésnek megvannak a társadalmi összetevői, minden bizonnyal a magasabb státusú, iskolázottabb rétegekben indult el a születéskorlátozás.

Az első házasságkötés életkora nagyon gyenge pozitív összefüggést mutat a termékenységgel. Ha az anyának volt házasság előtti szülése, az későbbi, házasság utáni reprodukciós pályája során kicsit alacsonyabb gyermekvállalási hajlandóságot eredményezett, de az összefüggés nem szignifikáns. Ha az előzőleg született gyermek meghalt, az erősen növelte (több mint kétszeresére) egy következő szülés valószínűségét. Mindez arra utal, hogy a történeti idő előrehaladása, a helyi hagyományokhoz kötődő reprodukciós magatartás, az iskolázottsági-társadalmi különbségek mellett a (csökkenő) csecsemőhalandóság is fontos tényező lehetett a termékenységi átmenet szempontjából.

²⁰ A makroadatokat ugyanakkor egyfajta kiegyenlítődést is mutatnak, a demográfiai átmenet során a század közepére a termékenységkülönbségek csökkentek. Itt ennek nem nagyon látjuk a nyomait, szelektív mintánkra inkább a különbségek továbbélése jellemző. Ha a regressziót külön futtatjuk le a két korszakra (1946 előtt és után), akkor a második korszakra az esetszám még értékelhető eredményt ad, Tök alacsonyabb termékenysége ott is látszik, bár némileg kisebb mértékben. Perbál és Zsámbék között a termékenység szintjében ekkor sem volt szignifikáns különbség, Tök esélyhányadosa viszont Perbálhoz képest 0,637 volt (anyák száma 199, az eredmény $p < 0,05$ szinten szignifikáns). Tehát a kiegyenlítődés itt is működött, de kisebb mértékben, illetve lassabban.

2. táblázat: *Egy újabb szülés esélye a már legalább egygyermekes nők körében a három vizsgált településen**

The likelihood of a next birth among women at least with one child in the three studied villages (discrete-time event history analysis, logistic regression)

	1. modell (1955 előtt születettek)			2. modell (1930 előtt születettek)		
	esély- hányados	szigni- fikancia	% v. átlag	esély- hányados	szigni- fikancia	% v. átlag
Házasság előtti szülése						
Nem volt	1		88,3	1		86,0
Volt	0,915		11,7	0,821		14,0
Előző gyermek						
Életben	1		92,4	1		90,7
Meghalt	2,206 **		7,6	2,124 **		9,3
Házasságkötés életkora						
1,062 *		21,1	1,057		22,0	
Periódus						
1946 előtt	1		27,8			
1946-tól	0,569 **		72,2			
Krizismentes év						
1		87,1				
Krizis						
0,647 *		12,9				
Anya születési kohorsza						
1900 előtt				1		18,2
1901-1910				1,058		17,0
1911-1920				0,845		28,2
1921-1930				0,509 **		36,6
Anya korcsoportja						
-19	1,285		2,8	1,652		0,8
20-24	1		15,9	1		10,4
25-29	0,729 *		21,5	0,632 **		17,5
30-34	0,304 ***		20,0	0,255 ***		20,4
35-39	0,154 ***		17,2	0,127 ***		21,0
40-	0,012 ***		22,7	0,009 ***		29,9
Előző szülés óta eltelt idő (hónap)						
0-12	0,167 ***		14,5	0,164 ***		12,3
13-24	1		12,1	1		10,4
25-36	0,944		9,4	1,035		7,9
37-48	0,747		7,6	0,827		6,6
49-	0,562 *		56,5	0,467 **		62,8

Forrás: 1970. évi népszámlálás 25%-os mintája alapján saját számítás.

Megjegyzés: szignifikáns *** p<0,001, ** p<0,01, * p<0,05, † p<0,1 szinten.

* Helyben született, 1970-ig a településeken élő nők, diszkrét idejű eseménytörténeti elemzés, logisztikus regresszió.

2. táblázat: Egy újabb szülés esélye a már legalább egygyermekes nők körében a három vizsgált településen* (folytatás)

The likelihood of a next birth among women at least with one child in the three studied villages (discrete-time event history analysis, logistic regression) (continued)

	1. modell (1955 előtt születettek)			2. modell (1930 előtt születettek)		
	esély- hányados	szigni- fikancia	% v. átlag	esély- hányados	szigni- fikancia	% v. átlag
Paritás						
1	1		32,7	1		28,8
2	0,524	***	35,7	0,541	**	35,9
3	0,598	*	18,3	0,723		18,7
4–	1,251		13,4	1,338		16,6
Elvégzett osztályok száma (anyák)						
–5	1,087		7,2	1,301		7,1
6	1		63,7	1		77,8
7–8	0,612	*	22,4	0,476	†	11,1
9–	0,386	**	6,7	0,640		4,1
Település						
Perbál	1		36,7	1		34,2
Tök	0,587	**	37,6	0,474	**	43,0
Zsámbék	1,106		25,7	1,207		22,7
Anyák	212			113		
Események (szülések)	267			192		
Kockázati idő (hónap)	38719			29451		

Forrás: 1970. évi népszámlálás 25%-os mintája alapján saját számítás.

Megjegyzés: szignifikáns *** p<0,001, ** p<0,01, * p<0,05, †p<0,1 szinten.

* Helyben született, 1970-ig a településeken élő nők, diszkrét idejű eseménnytörténeti elemzés, logisztikus regresszió.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban egy Budapest környéki mikrorégió hosszú távú termékenységtörténetét vizsgáltuk. A makroadatok alapján megerősítést nyert az az állítás, hogy legalábbis a 19. század második felétől markáns etnikai-felekezeti különbségek figyelhetők meg, amelyek okairól egyelőre csak hipotéziseket lehet megfogalmazni. Valószínűleg az örökösödési és házassági szokások további vizsgálata fog alaposabb magyarázattal szolgálni ebben a tekintetben. A korábban nem használt források (népszámlálási feldolgozási táblák, állami anyakönyvek) és nem számolt makro termékenységi mutatók a

termékenységcsökkenés néhány részletét is jobb megvilágítás alá helyezték: a két német faluban csak az I. világháború hozott gyökeres változást a reprodukciós magatartásban, a gyermekvállalás korábbi életkorra összpontosult, és a termékenység csökkent. A két etnikai minta közötti különbség a II. világháború előestéjére eltűnően volt.

A helyben született és 1970-ben is a településeken élő, 1930, illetve 1955 előtt született, legalább egygyermekes nők reprodukciós pályáját az 1970-es népszámlálás 25%-os termékenységi mintájának adatai alapján vizsgálhattuk. Az eseménytörténeti elemzés jól illeszkedik a fenti képhez, illetve tovább árnyalja azt. Kirajzolódott a termékenységcsökkenés generációról generációra előrehaladó folyamata, de a világháborúk és a nagy gazdasági világválság termékenységkorlátozó hatása is. A gyermekvállalás egy fiatalabb és rövidebb életszakaszra összpontosult a 20. század második felére, ezen belül született kevesebb gyermek, a kétgyermekes családmodell elterjedése volt jellemző. Hosszú születési intervallumok és a 30 éves kor feletti gyermekvállalás ritka lett, a csökkenő termékenység egyértelműen a kívánt gyermekszám elérése utáni születéskorlátozásra utal (stopping behaviour). A termékenység szintje összefüggést mutat az iskolai végzettséggel is, a magasabb végzettségűek gyermekvállalási hajlandósága alacsonyabb, a termékenységi átmenetnek minden bizonnyal vannak társadalmi státusbeli háttértényezői a vizsgált régióban is. Ugyanakkor a többváltozós mikroelemzés azt is megmutatta, hogy a lokális különbségek – minden ez irányba ható tényező dacára – sem tűntek el teljesen a 20. században, ha több változóra kontrolláljuk az eredményeket, akkor a lokális etnikai-felekezeti differencia szignifikáns marad.

Közép-(település)szinten aggregált adatok alapján és egy részminta individuális adatainak többváltozós elemzésével egyaránt a demográfiai átmenet kibontakozásának helyi (ugyanakkor az országos képbe jól illő) változatát sikerült dolgozatunkban megragadnunk, a folyamat és a lokális különbségek jobb megértése azonban még további kutatómunkát igényel.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

1970-es népszámlálás 25%-os mintája:

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
XXXII-23-a, 1970. évi népszámlálás
Pest megye
4854. Perbál, 2-es számlálókörzet
4855. Perbál, 6-os számlálókörzet
5168. Zsámbék, 5-ös számlálókörzet
5169. Zsámbék, 9-es számlálókörzet
5042. Tök, 1-es számlálókörzet

Népszámlálási feldolgozási táblák, 1880, 1890, 1900, 1910, 1920, 1930, 1941:

Magyar Nemzeti Levéltár Óbudai Kutatóhely, XXXII-23-H
1880. Családi állapot összevetve a korrallal, 12. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1890. Családi állapot összevetve a korrallal, 12. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1900. Fontosabb demográfiai adatok, 11. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1910. Családi állapot, műveltség, vallás és anyanyelv korrallal összevetve, 12. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1920. Családi állapot és műveltség a korrallal összevetve, 12/1. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1930. Családi állapot és műveltség a korrallal összevetve, 12/1. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye
1941. Születési év és korév családi állapottal egybevetve, A.3. tábla, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye

Zsámbék, Tök és Perbál állami anyakönyveinek másodpéldányai, 1895–1941:

Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltár, XXXIII. 1.

IRODALOM

Alter, George 1998: L'Event History Analysis en démographie historique. Difficultés et perspectives. *Annales de Démographie Historique*, 2. 25–35.
Andorka Rudolf 1969: A regionális termékenységekülönbségeket befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. *Demográfia*, 12(1–2), 114–124.
Andorka Rudolf 1970: Születéskorlátozás az Ormánságban a 18. század vége óta. *Demográfia*, 13(1–2), 73–85.
Andorka Rudolf 1987a: *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat, Budapest.

- Andorka Rudolf 1987b: Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 3. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 57–96.
- Andorka Rudolf 1991a: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok első eredményei. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 35–41.
- Andorka Rudolf 1991b: Egy „igazi” magyar falu, Átány népesedésének története a XVIII–XIX. században. *Ethnographia*, 102(1–2), 120–146.
- Andorka Rudolf 1998: La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (eds.): *Histoire des populations de l'Europe 2. La révolution démographique, 1750–1914*. Fayard, Paris, 427–439.
- Becker, Gary S. 1981: *A treatise on the family*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Benda Gyula 2006: A magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok mérlege. In Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 67–76.
- Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár – társadalmi változás egy dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma, 1740–1849*. L'Harmattan, Budapest.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2006: Deliberate control in a natural fertility population: Southern Sweden, 1766–1864. *Demography*, 43(4), 727–746.
- Bengtsson, Tommy – Dribe, Martin 2014: The historical fertility transition at the micro level: Southern Sweden 1815–1939. *Demographic Research*, 30(17), 493–534.
- Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, Z. James et al. 2004: *Life under Pressure. Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Bras, Hilde 2014: Structural and diffusion effects in the Dutch fertility transition, 1870–1940. *Demographic Research*, 30(5), 151–186.
- Breschi, Marco – Esposito, Massimo – Mazzoni, Stanislao – Pozzi, Lucia 2014: Fertility transition and social stratification in the town of Alghero, Sardinia (1866–1935). *Demographic Research*, 30(28), 823–852.
- Breschi, Marco – Fornasin, Alessio – Manfredini, Matteo 2013: Patterns of reproductive behavior in transitional Italy: The rediscovery of the Italian fertility survey of 1961. *Demographic Research*, 29(44), 1227–1260.
- Caldwell, John C. 1982: *Theory of fertility decline*. Academic Press, New York.
- Coale, J. Ansley 1973: The demographic transition reconsidered. In *International Population Conference, Liège*, IUSSP, Liège, 53–57.
- Coale, J. Ansley – Watkins, C. Susan (eds.) 1986: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton.
- Cummins, Neil 2009: *Marital fertility and wealth in transition era France, 1750–1850*. Paris School of Economics, Working Papers, 2009–16.
- Dányi Dezső 1977: Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia*, 20(1), 56–87.
- Dányi Dezső 1991a: Bevezetés – összefoglalás. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 9–20.

- Dányi Dezső 1991b: Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 99–156.
- Dányi Dezső 1991c: Demográfiai átmenet, 1880–1960 (Princetoni indexek). *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 187–231.
- Dányi Dezső 1994: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–1930. Néhány területi, foglalkozási jellemző. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 13, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 109–200.
- Davis, Kingsley 1945: The world demographic transition. *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 237: 1–11.
- Demény, Paul 1968: Early Fertility Decline in Austria-Hungary: a Lesson in Demographic Transition. *Daedalus*, 97(2), 502–522.
- Dribe, Martin – Oris, Michel – Pozzi, Lucia 2014: Socioeconomic status and fertility before during, and after the demographic transition: An introduction. *Demographic Research*, 31(7), 161–182.
- Dribe, Martin – Scalone, Francesco 2010: Detecting deliberate fertility control in pretransitional populations: evidence from six German villages, 1766–1863. *European Journal of Population*, 26(4), 411–434.
- Dribe, Martin – Scalone, Francesco 2014: Social class and net fertility before, during, and after the demographic transition: A micro-level analysis of Sweden 1880–1970. *Demographic Research*, 30(15), 429–464.
- Easterlin, Richard A. 1975: An economic framework for fertility analysis. *Studies in Family Planning*, 6(3), 54–63.
- Easterlin, Richard A. – Crimmins, Eileen M. 1985: *The fertility revolution: a supply-demand analysis*. University of Chicago Press, Chicago.
- Galgóczy Károly 1877: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. 3. kötet, A megye részletes leírása*. Weiszmann testvérek, Budapest.
- Gutman, Myron – Alter, George 1993: Family Reconstitution as Event History Analysis. In Reher, D. – Schofield, R. (eds.): *Old and New Methods in Historical Demography*. Oxford, Clarendon Press, 159–177.
- Hablicsek László 1991: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti Demográfiai Füzetek*, 9, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 43–97.
- Hablicsek László 1995: *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-kelet-Európában*. Kutatási Jelentések 54, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Henry, Louis 1956: *Anciennes familles genevoises. Étude démographique, XVI–XXe siècle*. Presses Universitaires de France, Paris, (INED, Travaux et documents, cahier no. 26).
- Henry, Louis 1961: Some data on natural fertility. *Eugenics Quaterley*, 8(2), 81–91.
- Horváth Lajos 2000: Pest megye településeinek adatai. In Horváth Lajos – Kovács József (összeáll.): *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 15. Pest megye*. KSH Népszámlálási Főosztály, Budapest, 63–218.

- Kamarás Ferenc 1991: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900–1920. *KSH NKI Történelmi Demográfiai Füzetek* 9. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. 157–186.
- Kamarás Ferenc 2000: A termékenység, népesség-reprodukció. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. TÁRKI, Budapest, 409–432.
- Katus László 1980: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. *Történelmi Szemle*, 23(2), 270–288.
- Klinger András (szerk.) 1969: *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1901–1968*. KSH, Budapest.
- Klinger András et al. (szerk.) 1972–1984: *A népmozgalom főbb adatai községenként, 1828–1900. I–VIII*. KSH, Budapest.
- Koloh Gábor 2013a: Demográfiai válság az Ormánságban: Családrekonstrukciós eredmények a vajszlói anyakönyvi kerületből. *Korall*, 54, 104–117.
- Koloh Gábor 2013b: Az ormánsági „egyke” és toposza: Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia*, 56(2–3), 195–213.
- Koloh Gábor 2014: „A másik részük nyomtalanul elmúlt a semmiben...” A besencei református anyakönyvek családrekonstrukciós vizsgálata az 1787 és 1948 közötti időszakra vonatkozóan. In Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 191–206.
- Kok, Jan 2007: Principles and prospects of the life course paradigm. *Annales de Démographie Historique*, 203–230.
- Kovács Alajos 1923: Az egyke és a népszaporodás. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1(3–4), 65–79.
- Kovács Alajos 1936: Az egyke pusztítása a Sárközben. *Magyar Statisztikai Szemle*, 14(11), 905–919.
- KSH 1977: *1970. évi népszámlálás 31. Az adatfelvétel és feldolgozás összefoglaló ismertetése*. KSH, Budapest.
- Lee, James Z. – Feng, Wang – Tsuya, Noriko 2010: Previous paradigms and new models. In Tsuya, Noriko – Feng, Wang – Alter, George – Lee, James Z. (2010): *Prudence and Pressure: Reproduction in Europe and Asia 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, MA., 23–37.
- Lesthaeghe, Ron – Surkyn, Johan (1988): Cultural dynamics and economic theories of fertility decline. *Population and Development Review*, 14(1), 1–45.
- Livi Bacci, Massimo 1986: Social-group forerunners of fertility control in Europe. In Coale, J. Ansley – Watkins, C. Susan (eds.) 1986: *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press, Princeton, 182–200.
- Népmozgalom 1901–1910: *A Magyar Szent Korona Országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként*. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1913.
- Notestein, Frank W. (1945): Population – the Long View. In Schulz, Theodore W. (ed.): *Food for the World*. University Press, Chicago, 36–57.
- Őri Péter 2003: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. Kutatási Jelentések 75. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.

- Őri Péter 2006: Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49(4), 299–341.
- Őri Péter 2007: *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary: County Pest–Pilis–Solt–Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. HDRI Working Papers on Population, Family and Welfare, no. 10. HDRI, Budapest.
- Őri Péter 2010: „Eseménytörténet” a történeti demográfiában. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. L'Harmattan, Budapest, 279–284.
- Őri Péter 2012: Magyarország társadalma 1869-ben. A MOSAIC-projekt magyarországi adatbázisa. *Demográfia*, 55(4), 292–315.
- Őri Péter 2014: Mozaikok... Három Pest megyei község (Zsámbék, Tök, Perbál) népességtörténeti vázlata. In Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 207–245.
- Őri Péter – Pakot Levente 2015: Termékenységi átmenet mikroperspektívából 1970-es retrospektív adatok alapján. *Demográfia*, 58(2–3): 117–144.
- Pakot Levente 2010: Életútvizsgálatok és léptékváltás a család- és népességtörténeti kutatásokban. In Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. L'Harmattan, Budapest, 259–278.
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek: Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. KSH NKI Kutatási Jelentések (95). KSH NKI, Budapest.
- Pakot Levente 2014: Gyermekvállalás a demográfiai átmenet idején a Nyugat-Dunántúlon. In Őri Péter (szerk.): *Szám-(és betű)vetés: Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. KSH NKI, Budapest, 247–270.
- Pakot Levente 2015: Házasságkötés és első gyermekvállalás: büki és csepregi női életutak a XX. században. *Vasi Szemle*, 69(6), 992–1004.
- Pakot Levente 2016: Társadalmi státusz és gyermekvállalás a Nyugat-Dunántúlon: Bük, 1850–1939. *Korall*, 63. 130–157.
- Pakot Levente – Őri Péter 2015: Socioeconomic and religious differentials in marital fertility during the fertility transition: A micro-level study from Western Hungary, 1850–1939. *Demográfia, English Edition*, 58(5), 5–37.
- Reher, David S. 1999: Back to the basics: mortality and fertility interactions during the demographic transition. *Continuity and Change*, 14(1), 9–31.
- Reher, David S. – Sanz-Gimeno, Alberto 2007: Rethinking historical reproductive change: insights from longitudinal data for a Spanish town. *Population and Development Review*, 33(4), 703–727.
- Schellekens, Jona – Van Poppel, Frans 2012: Marital fertility decline in the Netherlands: child mortality, real wages, and unemployment, 1860–1939. *Demography*, 49(3), 965–988.
- Szél Tivadar 1930: A házasságok termékenysége Budapesten. *Budapest Főváros Statisztikai Közleményei*, 60(2).
- Szukicsné Serfőző Klára 1986: *A termékenység és az iskolai végzettség néhány összefüggése Magyarországon az elmúlt negyedszázadban*. KSH NKI Kutatási Jelentések (28). KSH NKI, Budapest.
- Szukicsné Serfőző Klára 2000: A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia*, 43(4), 445–476.

- Tekse Kálmán 1969: A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 12(1-2), 23-48.
- Thirring Lajos 1936: Adalékok a házas termékenység 1930. évi statisztikájához. *Magyar Statisztikai Szemle*, 14(8), 667-693.
- Thirring Lajos 1941: Foglalkozási sajátosságok és házas termékenység. In Thirring Lajos: *Tanulmányok az 1930. évi népszámlálás köréből*. Budapest, 61-77.
- Thirring Lajos 1959: Vizsgálódások a termékenység alakulásának foglalkozási, társadalmi-gazdasági jellegzetességeiről. *Demográfia*, 2(1), 54-73.
- Tsuya, Noriko – Feng, Wang – Alter, George – Lee, James Z. 2010: *Prudence and Pressure: Reproduction in Europa and Asia 1700-1900*. MIT Press, Cambridge, MA.
- Van Bavel, Jan 2004a: Diffusion effects in the European Fertility Transition: historical evidence from within a Belgian town (1846-1910). *European Journal of Population*, 20(1), 63-85.
- Van Bavel, Jan 2004b: Deliberate birth spacing before the fertility transition in Europe: Evidence from nineteenth-century Belgium. *Population Studies*, 58(1), 95-107.
- Van Bavel, Jan – Kok, Jan 2004: Birth Spacing in the Netherlands. The Effects of Family Composition, Occupation and Religion on Birth Intervals, 1820-1885. *European Journal of Population*, 20(2), 119-140.
- Van Poppel, Frans – Derosas, Renzo 2006: Introduction. In Derosas, Renzo – van Poppel, Frans (eds.): *Religion and the Decline of Fertility in the Western World*. Springer, Dordrecht, 59-81.

THE PATTERNS OF FERTILITY TRANSITION IN A MICRO-REGION (ZSÁMBÉK, TÖK, PERBÁL AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES)

ABSTRACT

This paper examines the level and spatial, denominational differences of pre-industrial fertility in Hungary. At the same time, it investigates the characteristics of fertility transition on the basis of the 19–20th century population history of a micro-region of mixed ethnic and denominational composition. First, the three villages' (Zsámbék, Tök, Perbál close to Budapest) aggregated data are studied in order to explore fertility differences and fertility decline from the end of the 19th century up to WW II. After that, a special sub-sample related to the population history of the villages has been created on the basis of the 25% fertility sample of census 1970: the subpopulation of women who were born or in-migrated in the villages before their reproductive life stage and lived in the three villages in 1970 as well. The individual level, multivariate statistical analysis (event history analysis) of their life courses provides us with a better understanding of the local process of fertility transition.

Macro level statistics have confirmed that marked ethnic and denominational differences took place even in the first part of the 20th century: the two Catholic German villages showed high fertility as compared to Calvinist Hungarian one, and irreversible fertility decrease started only in the period of WWI. Analyses based on descriptive statistics and event history models have resulted in similar views on fertility transition: child-bearing was concentrated on a shorter life stage and younger age-groups in the first part of the 20th century which resulted in lower fertility. Educational level affected fertility, those with a higher level of education had lower fertility. Besides the secular trend of fertility decline, the impacts of the two world wars and the great economic crisis in 1929–1933 could also be demonstrated. At the same time, former local differences also lived further in the 20th century in the period of fertility transition.

VITA, HOZZÁSZÓLÁS

Módszertani tanulságok a társadalmi
percepciók mérése kapcsán.
Reflexiók Huszár Ákos és Záhonyi Márta,
„A szubjektív mobilitás változása
Magyarországon” című írásához
(*Demográfia*, 2018, 61(1), 5–27.)

Harcza István

Remélhető, hogy Huszár Ákos és Záhonyi Márta tanulmánya a régóta várt hézagpótló írások sorát fogja megnyitni, hiszen egyet lehet érteni azzal a nagyon fontos megállapításával, hogy „... a magyar társadalom 2000 utáni mobilitási folyamataira vonatkozóan célzott, nagymintás adatfelvételek hiányában töredékesek az ismereteink” (Huszár – Záhonyi 2018: 19). Kívánatos lenne tehát, ha – az érdeklődés fellendülése révén – e téren mérséklődne a szociológia és a társadalomstatisztika adóssága. A nagymintás adatfelvételek hiánya mellett azt is szeretnénk megemlíteni, hogy véleményünk szerint a társadalmi mobilitás kutatása elméleti-módszertani problémákkal, valamint fogalmi zavarokkal is küzd (Harcza 2016).¹ Következésképpen nem csupán a nagymintás adatfelvételek hiányáról van szó, – bár kétségtelen, hogy azoknak kulcsszerepe van, – hanem arról is, hogy a társadalom tagolódásával kapcsolatos teóriák és módszerek nem igazán tudták követni a társadalom szerkezetében bekövetkezett változásokat. Részben a megfelelő empirikus alapok hiánya miatt, a teoretikusok jelentős részénél leszűkített társadalomképek alakultak ki, amelyek komoly mértékben korlátozták a társadalom mozgásával kapcsolatos magyarázatok általános érvényűségét. Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi évtizedekben született teóriák jó része viszonylag hamar inflálódott (Harcza 2015, 2017).

¹ Egy korábbi írásunkban éppen a Huszár Ákos által alkalmazott társadalmi tagolódási séma kapcsán tettünk kritikai észrevételeket. Ennek lényege az volt, hogy a szerző az eredetileg Ferge Zsuzsa által kialakított, majd Andorka Rudolf által továbbfejlesztett rétegződési sémában szereplő társadalmi csoportokat, rétegeket az osztályszerkezet leírására használta. Értelmezése szerint ezek a kategóriák az osztály jellegű társadalmakra jellemző tagolódást írják le. Az eljárást vitathatónak véltük, azon megfontolásból, mely szerint az eredeti séma nem osztálytársadalmak leírására született, és a rendszerváltást követően a társadalmi tagolódásban nem következtek be oly mértékű változások, amelyek az osztálytársadalmakra dominánsan jellemző szerkezetet hoztak volna létre (Harcza 2016).

A szerzők tanulmányukban két kérdésre keresik a választ, „... egyrészt, hogy a mobilitás szubjektív mutatói milyen viszonyban vannak az intergenerációs foglalkozási mobilitás hagyományos mérőszámaival, s ezek mennyiben mutatkoznak alkalmas eszköznek a mobilitási folyamatok vizsgálatához. Másrészt pedig, hogy mi az, ami a társadalmi mobilitás magyarországi változásának a legutóbbi tendenciáiról ez alapján megállapítható.” (Huszár – Záhonyi 2018: 6).

Reflexiónkban a szerzőknek e két kérdésre adott válaszaira fókuszálunk, azonban ezt megelőzően célszerűnek véljük a társadalmi mobilitás tartalmával kapcsolatos módszertani problémákat is érinteni.

A MOBILITÁS TARTALMÁNAK ÉS IRÁNYÁNAK AZ ÉRTELMEZÉSEN

A mérés és az értelmezés szempontjából fontos tisztázni a társadalmi mobilitás tartalmát és irányát, amelyre vonatkozóan a szerzők az alábbiakat szögezték le: „A mobilitási iránya szerint vizsgálható továbbá, hogy a társadalom mekkora hányada mozdult el *fölfelé, lefelé* vagy horizontális irányban. A mobilitás iránya alapján leginkább arra következtethetünk, hogy a társadalom szerkezete összességében kedvező vagy kedvezőtlen irányban változott. *A társadalom mekkora hányada számára jelenthetett fölemelkedést, illetve lecsúszást a társadalmi struktúra változása.*” (Huszár – Záhonyi 2018: 7).

A mobilitás irányának a fentiekben vázolt megfogalmazását már a korábbi időszakokban is kritizálták, és itt elsősorban azokra a vitákra gondolok, amelyek az Andorka Rudolfnak e tárgyban publikált, első írásai kapcsán merültek fel. A viták tanulságai alapján Andorka elismerte, hogy a felfelé, illetve a lefelé való irány meghatározása gyakorta problémás, mert a társadalom tagolódására nem csupán a hierarchikusság a jellemző, hanem az egymás „mellettség”. Ez utóbbiak esetében, tehát amikor relatíve hasonló társadalmi csoportok közötti mozgásról van szó, nem értelmezhető a felfelé, illetve a lefelé tartó irány. Erre korábban példaként lehetett felhozni az önálló iparos, kereskedő, valamint a szakmunkás csoportokat, amelyek presztízse, és főleg jövedelmi pozíciói – a 90-es évek végéig – viszonylag közel estek egymáshoz. Ám hasonló volt a helyzet a segéd munkások, valamint a mezőgazdasági fizikai munkások esetében, hiszen társadalmi helyzetük nem sokban különbözött, inkább a megélhetési formában jelentkeztek számottevő eltérések.

Maradva a fenti példánál, a mai viszonyok között is jelentős a szakmunkásnak az a része (a szakmunkás „elit”), amelynek megélhetési viszonyai kedvezőbbek, mint az önálló alsó rétegének, azon belül is a „kényszervállalkozóknak”. Nem véletlen, hogy az évek során nagy tömegben csődbe ment ipari, kereskedelmi és szolgáltatási kisvállalkozók zöme alkalmazott szakmunkásként próbál változtatni a megélhetési viszonyain. Ám a fordított irányú mozgás is jellemző. Azt lehet tehát mondani, hogy – *adott viszonyok között* – a foglalkozás, vagy társadalmi pozícióváltás, tartalmát tekintve nem feltétlenül jelent valóságos felemelkedést, vagy süllyedést. Következésképpen, maga a mozgás, vagy a stabilitás következménye is (előnyös, vagy hátrányos helyzet kialakulása) helyzetfüggő, azaz csak a sokdimenziós társadalmi térben való mozgások és állapotok együttes figyelembe vétele alapján lehet kellően megalapozott következtetéseket levonni. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert gyakori, hogy – a kutatók, szakemberek egyetlen dimenzió, így például a foglalkozási szerkezet aktuális változása alapján nyilvánítják ki az adott társadalomról a zártabbá, vagy nyitottabbá válást.²

Előre bocsátjuk, hogy a továbbiakban meglehetősen sokat idézünk a szerzők írásából, annak érdekében, hogy kritikai értékelésünk során pontosan jelezzük az általunk érzékelt problémákat, és természetesen adott esetben egyetértésünket egy-egy fontosabb megállapítás kapcsán.

MOBILITÁSRA, VERSUS GAZDASÁGI KONJUNKTÚRÁKRA VONATKOZÓ PERCEPCIÓK, „PILLANATFELVÉTELEK” ALAPJÁN?

A mobilitás tartalma szempontjából nem mindegy, hogy magát a társadalmi mozgást, vagy egy vélelmezett jelenségnek, folyamatnak a képzetét, percepcióját vesszük alapul. Az általános nemzetközi gyakorlatot alapul véve elmondható, hogy a szubjektív mobilitást a szülői, valamint a megkérdezett családjára jellemző jövedelmi helyzet, vagy társadalmi státus összehasonlítása alapján mérik. Ez esetben látszólag valós társadalmi pozíciók kerülnek összehasonlításra az egyes nemzedékek között, azonban *a mért adatokat nagymértékben befolyásolják a mérés gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusai, nevezetesen az, hogy a*

² A fenti okok miatt a későbbiekben az „Andorka műhely” tagjai nem használták a felfelé és lefelé irányuló mobilitást, helyette inkább a konkrét társadalmi csoport felé irányuló mozgás került megnevezésre, amelynek ismeretében már könnyebben el lehetett dönteni, hogy az kedvező, vagy kedvezőtlen irányú volt.

megfigyelésre gazdasági prosperitás, vagy dekonjunktúra időszakában került-e sor. Az előbbi esetében a megkérdezettek körében erősebb a felemelkedés érzete, mint ha dekonjunktúra idején teszik fel számukra az összehasonlító jellegű kérdéseket. Következésképpen, a megkérdezettek mérlegelésébe bekerül a jólét változásának a szempontja, amely alapvetően konjunktúrafüggő. Ezt az összefüggést akkor lehet leginkább nyomon követni, ha hosszú távú adatsoraink vannak.

A KSH 2016. évi rétegződés vizsgálata a társadalmi státusok helyett az életvitelt hasonlította össze, ezzel komoly módszertani problémát okozott. Ezt egyébként a szerzők is megemlítik, amikor azt írják, hogy „Az eredmények szigorú összehasonlíthatósága azonban több ponton is sérül”. Sőt, – az írásukhoz csatolt mellékletben – példás módon maguk hívták fel a figyelmet az összehasonlíthatósággal, illetve a mérés tartalmával kapcsolatos problémákra. Mindehhez csupán azt kívánjuk még hozzáfűzni, hogy az életvitel szubjektív érzékeléséről lévén szó, nem tudjuk pontosan megítélni, hogy a presztízs, az életvitel, a jólét, stb. kombinációjából összeálló „képzetten” belül milyen magyarázó erővel bírnak az egyes vélt faktorok.

Elmondható, hogy a mérés során rögzített értékelések/képzetek következmények, ám nem mindegy, hogy minek a következményei. Alapvető gond, hogy a mérés az „életvitelbeli” különbségek összehasonlításáról szól, amely fogalom a különböző kulturális miliókben más-más tartalommal bír. Hasonlóan komoly gond, hogy a megkérdezett szempontjából egy aktuális gazdasági konjunktúra/dekonjunktúra időszakában rögzített percepciót hasonlítunk össze, a gyermekkorában a szülői családban érzékelt percepcióval, amely kohorszonként ugyancsak eltérő konjunkturális időszakok figyelembe vételén alapul.

Ebből az is következik, hogy egy szubjektív érzékelést tényszerű társadalmi mozgásként kell elfogadnunk, miközben tudjuk, hogy e mögött vagy van, vagy nincs társadalmi mozgás. Úgy vélem, hogy ez a lépés nem igazán megalapozott, mivel olyan feltételezésen alapul, amelyet nem tudunk bizonyítani. Ezt a feltételezést akkor lehetne igazolni, ha a különböző életkorú válaszadók számára „megállítanánk” a társadalmi tér egyik időbeli szeletét, és ahhoz viszonyítva nyilatkoznának a társadalmi ranglétrán való mozgásról. Az eltérő idősíkok jelenléte azonban zavarja a tisztánlátást. Arról nem is beszélve, hogy jelen esetben nem valóságos mozgásról van szó, hanem egy helyhez és időhöz kötött percepcióról, amelynek esetlegessége az éppen aktuális konjunktúráról függ.

ZÁRTABBÁ VÁLHATOTT-E A MAGYAR TÁRSADALOM A 2000-ES ÉVEK ELEJE ÓTA? HA IGEN, MIÉRT?

Alapvető kérdés, hogy – a 2000-es évek eleje óta – zártabbá válhatott-e a magyar társadalom, és legalább annyira fontos tisztázni az esetleges zártabbá válás okát. A feltételes mód használatát azért tartjuk jogosnak, mert – a szerzőkkel egyetértve – mobilitást illetően csak töredékes ismeretekkel rendelkezünk. Ezen töredékes ismeretek közül emelték ki a szerzők az alábbiakat: „... a magyar társadalom szerkezete az 1990-es évekhez képest a 2000-es évek végére egyértelműen zártabb lett, sőt több foglalkozási alapú vizsgálat megerősítette, hogy a mobilitás abszolút és relatív mutatói tekintetében is a legrosszabb eredményeket produkálta (...). E kedvezőtlen eredmények ellenére foglalkozási alapon ebben az időszakban is meghaladta a fölfelé mobilak aránya a lecsúszókét.” (Huszár – Záhonyi 2018: 12).

Úgy véljük, hogy nem lehet sem megerősíteni, sem elvetni a fenti megállapításokat, a már említett, teljesebb érvényű adatforrások hiánya miatt, tehát várunk kell a KSH 2016. évi rétegződés felvételéből származó adatok megjelenésére. Feltételezve, de időlegesen meg nem engedve a fenti megállapítások érvényességét, feltehetjük a kérdést, hogy miért következett be az esetleges zártabbá válás? Úgy véljük, hogy a globalizálódás jelen körülményei között mért adatokat – a megváltozott nemzetközi háttér és erőter miatt – nem igazán lehet összehasonlítani a korábbi évtizedekre jellemző trendekkel. A világrendszer elmélet (Éber 2012) szerint ugyanis a nemzeti társadalmak „konténer társadalmakká” váltak, amelyben az egyes társadalmi és gazdasági folyamatok már nem olyan körülmények között zajlanak, mint a korábbi időszakokban, nevezetesen a munka és a tőke szabad áramlása jelentős korlátokat állít a nemzeti társadalmak „szabad” mozgása elé. E megváltozott körülmények közül most csupán a nemzetközi tőkét, illetve annak szerepét emeljük ki, amelynek komoly lehetősége van a brain-drain-re, tehát az agyelszívásra, és egyre erőteljesebben él ezzel a lehetőséggel. Mindez a kelet-közép-európai országok, ezen belül is hazánk szempontjából azt jelenti, hogy – a történelmileg kialakult versenyhátrányok miatt – a képzetesebb munkaerő szükségszerűen orientálódik a fejlett nyugati országok munkaerőpiaca felé. Következésképpen a hiányzó mobil munkaerőt szükségszerűen ott találjuk meg.

Azt is mondhatjuk tehát, hogy ha egy társadalmon belül az „elosztható torta” nagysága nem változik, akkor a foglalkozási mobilitás szükségszerűen bedugul, nevezetesen, ha egy olyan adottságú („kitettségű”) társadalomban, mint a hazai, nem indul be dinamikusabb gazdasági növekedés, akkor idehaza

nem gyarapodhatnak a strukturális mozgásból fakadó kedvezőbb társadalmi pozíciók. Mindez azt jelenti, hogy az adott gazdasági pálya – az országon belül – nem biztosíthat folyamatosan több munkahelyet például az értelmiségi, valamint a vállalkozói réteg számbeli gyarapodásához. Ez alapján *a zártabbá válásra utaló mutatók legalább annyira értelmezhetők a nemzetközi szintű gazdasági konjunktúra/dekonjunktúra mutatóinak, mint a szélesebb társadalmi térben észlelt mozgásnak.*

Szélesebb kitekintésben azt lehet mondani, hogy a közép-kelet-európai térség országaiban – az utóbbi egy-két évtizedben – nem volt meg a gazdasági alapja egy magasabb szintű társadalmi mozgásnak. Ezt is figyelembe véve, feltehető az a kérdés, hogy – a társadalmi mobilitást tekintve – milyen állapothoz, illetve milyen „elvárásokhoz” képest váltak merevebbé ezek a társadalmak? (Ha egyáltalán lehetséges az általánosítás.) Ha „elvárásnak”, azaz normának tekinthető a nemzeten belüli, folyamatos társadalmi átrétegződés, akkor valóban merevebbé válhattak ezek a társadalmak, és különösen a hazai. Ám kérdéses, hogy ez a – tértől és időtől független – „elvárás”, vagy norma reális-e? A választ illetően abból indulunk ki, hogy a gazdaságokra mindig is jellemző volt egyfajta ciklikusság, amely eleve meghatározta/meghatározza a társadalmi mozgások lehetséges dinamikáját, illetve azok irányát. Ez az összefüggés a globalizálódás körülményei között nemzetközi vetületben is érvényesül, sőt egyre erőteljesebben. Ebben a megközelítésben *nézőpont és norma kérdése, hogy egy adott társadalomra jellemző helyzetet miként minősítjük. Nevezetesen az esetleges zártabbá válás lehetséges mozgatóit szűkebb, vagy szélesebb összefüggés rendszerben keressük, azaz pusztán a nemzeti kereteken belül, vagy azon kívül is keressük a lehetséges okokat.*

A SZERZŐK ÖSSZEGZŐ KÖVETKEZTETÉSÉRŐL, TANULSÁGOK

A szerzők összegző következtetéseiből csupán azt ragadjuk ki, hogy 2009-hez képest „2016-ra emelkedett azoknak az aránya, akik szerint ugyanolyan a társadalmi helyzetük, mint a szüleiké, viszont jelentősen nőtt azoké is, akik úgy érzik, hogy előreléptek származási pozíciójukhoz képest” (Huszár – Záhonyi 2018: 19). Úgy véljük, hogy a fenti trend alapvetően a kedvező gazdasági konjunktúra következménye, ami mint tudjuk illékony, tehát időtállósága korlátozott. A gazdasági konjunktúra változása egyébként jól nyomon követhető a különböző generációk életélményeinek (beleértve a szubjektív mobilitást) eltéréseiben

is, amint azt az adatok jelezték. Ez alapján azt a tanulságot szeretnénk megfogalmazni, hogy *a társadalmi percepciókat csak dinamikájukban lehet kellő megalapozottsággal értelmezni, amelyhez hosszabb távú, összehasonlítható idősorokra van szükség.* Ezek a hosszabb távú percepciók pedig csak a hosszabb távú gazdasági ciklusokba való beágyazottságuk révén nyerik el valós társadalmi tartalmukat.

Bizonyos megállapítások felemás érzéseket keltenek az olvasóban, amelyért nem igazán a szerzők a felelősek, hanem e mögött döntően a témakörben működő szakmai mainstream hatását érzékeljük. E tekintetben arra gondolunk, hogy a szakmában meglehetősen gyakori, hogy az objektív és a szubjektív mobilitás valós tartalmára, illetve annak szélesebb társadalmi beágyazottságban való értelmezésére viszonylag kevés figyelmet fordít. A szerzők abban is vétlenek, hogy a KSH 2016. évi felvételében nem a nemzetközi gyakorlatban kialakított kérdezési formulát alkalmazták, amiről írásukban nagyon korrektül tájékoztatnak. Mindezt figyelembe véve a tanulmány számos tanulsággal szolgál, sőt e tanulságok hasznosításával – a 2016. évi rétegződés vizsgálat jövőbeni kutathatósága esetén – igen gazdag, és nélkülözhetetlen ismeretek tárháza nyílhat meg előttünk.

IRODALOM

- Éber Márk Áron 2012: *Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához.* (Doktori értekezés.) ELTE TáTK, Budapest. http://tatk.elte.hu/file/dissz_2013_EberMarkAron.pdf. Letöltés: 2018. május.
- Harcza István 2015: Úton „egy kellően komplex és átgondolt empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: *Megkülönböztetett különbségek* című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika*, 92–93, (2015/3–4), 233–244.
- Harcza István 2016: Tagolódási konstrukciók társadalmi folyamatok mentén. Társadalmi csoportok fogalmi „álruhában”. *Replika*, 98, (2016/3) 153–163.
- Harcza István 2017: A szociológia válsága, versus ideológiai „ingajarat csapdából csapdába”. Párhuzamos nézőpontok. *Replika*, 103, (2017/3), 169–182.
- Huszár Ákos – Záhonyi Márta 2018: A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia*, 61(1), 5–26.

Objektív és szubjektív mobilitás – válasz Harcsa Istvánnak

Huszár Ákos

A mobilitás-kutatás magyarországi hagyományához képest valóban kevesebb figyelem irányult a területre az utóbbi bő évtizedben, Harcsa Istvánhoz hasonlóan így én is csak remélni tudom, hogy a következő időszakban megnövekszik a társadalmi mobilitás különböző kérdéseit tárgyaló írások száma. Erre tulajdonképpen most minden esély megvan. Egyrészt, a 2016-os mikrocenzus alap, illetve kiegészítő felvételei révén megvalósult egy olyan adatgyűjtés, amely a KSH korábbi célzott rétegződés, illetve mobilitás-felvételéhez hasonló feltételeket kínál a kutatásokhoz. Másrészt, a Népeségtudományi Kutatóintézetben zajló, Magyarországon példátlan KOHORSZ '18 vizsgálatnak is komoly hozadéka lehet a területen. Harmadrészt, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjában is nagyszabású kutatás indult idén, amely a mobilitás jelenségének különböző vonatkozásait igyekszik körüljárni.¹

Harcsa István idézi dolgozatom két fő kérdését, a következőkben először az ezekhez kapcsolódó két fő állítást szeretném megismételni, illetve a kritikák tükrében alaposabban körüljárni. Végül pedig a mobilitás-kutatásokhoz kapcsolódó normatív elvárások Harcsa István által felvetett kérdéséhez szólok hozzá.

* * *

A szubjektív mobilitás problémájának az előtérbe helyezésével dolgozatom egyfelől azt az állítást implikálja, hogy a foglalkozási mobilitás hagyományos indikátorai mellett érdemes a társadalmi mobilitás egyéb, köztük szubjektív mutatóira

¹ A mikrocenzus célkitűzéseiről, az adatfelvétel részleteiről, illetve az eddig megjelent eredményekről itt érhetőek el információk: <http://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/>. A KOHORSZ '18 vizsgálat jellemzőihez, illetve első eredményeihez lásd: <https://www.kohorsz18.hu/>. Az MTA kutatás célkitűzéséről pedig lásd: <https://tk.mta.hu/mobilitas>.

is figyelmet fordítani. Ez tulajdonképpen egy elég gyenge állítás, hiszen a hazai, illetve a nemzetközi irodalomban is elég elterjedt a megközelítés alkalmazása (lásd például Róbert 1999; Duru-Bellat – Kieffer 2008; Kelly – Kelly 2009; Kraus – Tan 2015; Merllié 2008), most azonban igyekszem ennek a tétjét élesebben érzékeltetni.

Az intergenerációs mobilitás kutatásának magyarországi hagyománya csaknem kizárólag a foglalkozási mobilitás megközelítésére támaszkodott. Amit tudunk a társadalmi mobilitás elmúlt évtizedekben lezajlott magyarországi folyamatairól, azt elsősorban olyan munkáknak köszönhetjük, amelyek ezt a megközelítést alkalmazták. Éppen ezért különösen fontosnak tartom ezt a megközelítést. Ahhoz, hogy megtudhassuk, hogy a korábbi időszakokkal összevetve miként változtak meg a 2000-es évek után a magyar társadalom mobilitási jellemzői, ahhoz arra van szükség, hogy meghosszabbítsuk a korábban létrehozott idősorokat (Róbert – Bukodi 2004). Sőt, máig ez kínálja a legkedvezőbb feltételeket a nemzetközi összehasonlításokhoz is (lásd Bukodi *et al.* 2017, Eurofound 2017, Jackson – Evans 2017).

A társadalmi mobilitás mindazonáltal a legáltalánosabb definíció szerint a társadalmi térben történő mozgás (Bourdieu 2010), vagy Andorka Rudolf meghatározása szerint „társadalmi mobilitásnak nevezzük az egyén, illetve a család társadalmi helyzetének megváltozását” (Andorka 1982: 7). A társadalmi helyzet változásáról, illetve a társadalmi térben történő mozgásról azonban többféle módon számot adhatunk annak függvényében, hogy milyen fogalmat alkotunk, illetve miképpen igyekszünk megragadni az egyének jelenlegi, valamint származási társadalmi pozícióját. Az utóbbi időszakban a foglalkozási rétegződés, illetve az ezt bírálók között zajlott viták is megerősítik, hogy a foglalkozási megközelítések csupán részleges módon tudnak számot adni az egyének társadalmi pozíciójáról, s „a társadalmi mobilitás” egyáltalán nem azonosítható a foglalkozási rétegek közötti mozgással. Róbert Péter (1986) korai munkája, melyben a társadalmi mobilitást többdimenziós jelenségként vizsgálja, jól szemlélteti ezt. Az egyének a társadalmi helyzet egyes dimenziói mentén mobilnak mutatkozhatnak, mások szerint viszont egyáltalán nem azok. A társadalom egészére vonatkozóan pedig az eltérő típusú mérések alapján így a társadalmi mobilitás különböző, akár egymásnak ellentmondó folyamatai bontakozhatnak ki.

Érdekes ebben a kontextusban utalni arra, hogy a magyarországi mobilitás-vizsgálatok az 1990-es években, illetve a 2000-es években alapvető kontinuitást regisztráltak a rendszerváltás előtt meginduló mobilitás folyamatokkal. A politikai rendszer, s a társadalmi berendezkedés alapvető változásának, illetve a transzformációs válság sokkhatásának ellenére a foglalkozási mobilitás hagyo-

mányos indikátorai alapvetően változatlanok maradtak, s nem utaltak arra, hogy mélyreható társadalmi változások történtek a rendszerváltást követően (lásd például Andorka – Bukodi – Harcsa 1994, Róbert 1999; Róbert – Bukodi 2004).

Szintén érdekesek ebből a szempontból az Egyesült Államokban, illetve Nagy-Britanniában jelenleg is zajló viták. Ezekben az országokban az utóbbi időszakban a társadalmi mobilitás problémája éles vitákat váltott ki a szakmán belül, de a szélesebb nyilvánosságban is (lásd Huszár – Záhonyi 2018b). A viták gyújtópontját az képezte, hogy több jövedelemalapú vizsgálat a társadalmi mobilitás csökkenéséről számolt be. Az USA-ban többek között Raj Chetty és kollégái mutatták ki, hogy a fiatalabb korosztályoknak kisebb az esélyük arra, hogy elérjék szüleik jövedelmi színvonalát (Chetty *et al.* 2014, 2016), Nagy-Britanniában pedig Jo Blanden, illetve kollégái állapították meg a brit kohorszfelvételek alapján, hogy az 1958-as kohorszhoz képest az 1970-ben születettek esetében erősebb az asszociáció a szülők, illetve a gyermekeik jövedelmei között (Blanden *et al.* 2002; Blanden – Machin 2007). Lényeges, hogy ezeknek a vizsgálatoknak mindegyike jövedelmük alapján jellemzi az egyének jelenlegi, illetve származási pozícióját, a Nagy-Britanniára vonatkozó hagyományos foglalkozási alapú mobilitás-vizsgálatok alapján ugyanis nem mutathatók ki hasonló trendek. Ezek mind a mobilitás abszolút, mind a relatív mérőszámai esetében alapvetően konstans eredményeket mutattak (Bukodi *et al.* 2015; Goldthorpe 2013, 2016). Jellemző, hogy friss európai összehasonlító vizsgálatok eredményeit Bukodi és kollégái is a következő módon foglalják össze munkájuk alcímében: „*A New Account and an Old Story*” (Bukodi *et al.* 2017).

A foglalkozási, illetve jövedelmi alapú vizsgálatoknak közötti viták részben elméleti, illetve módszertani természetűek: milyen módon ragadhatjuk meg a legadekvátabb módon az egyének jelenlegi, illetve származási társadalmi pozícióját, milyen mérőszámok segítségével adhatunk a legjobban számot a szülők, illetve gyermekeik társadalmi helyzete közötti kapcsolat szorosságáról. Ebben a vitában jó érveik vannak a foglalkozási megközelítést alkalmazók képviselőiknek (lásd Goldthorpe 2013), ehelyütt azonban én azt emelném ki, hogy ezek az eltérő típusú vizsgálatok részben más jelenséget is mérnek, és a társadalmi mobilitás különböző aspektusairól szolgáltathatnak információkat. A jövedelmi alapú mobilitás-vizsgálatok sokkal érzékenyebbek a gazdasági konjunktúrák, illetve a recessziós időszakok váltakozására, ahogy a jövedelmi egyenlőtlenségek változására is. E megközelítések esetében tehát a társadalmi térben történő mozgások regisztrálásakor ezek sokkal nagyobb szerepet kapnak, míg a foglalkozási mobilitás esetében különösen a nagyobb gazdaságszerkezeti változások hatása mutatkozik meg az eredményeken.

A szubjektív mobilitás mutatói kétségtelenül másodlagos szerepet tölthetnek be a tényadatokon nyugvó kutatásokhoz képest. Már az is vizsgálat tárgyát képezi ugyanis, hogy ezeknek pontosan mi a tartalma, vagyis hogy az egyének milyen dimenziókat mérlegelnek, amikor a saját társadalmi pozíciójukról ítéletet alkotnak. Ezek azonban a többi megközelítés mellett újabb információkkal szolgálhatnak a jelenségről, ami Magyarországra vonatkozóan – ahol jövedelem-alapú vizsgálatok még nem készültek, s a foglalkozási mobilitásra vonatkozóan sincsenek friss eredmények – különösen értékes lehet. Megállapíthatjuk többek közt, hogy míg a foglalkozási alapú mobilitás-vizsgálatok nem regisztráltak nagy horderejű változásokat a rendszerváltás utáni időszakban, addig e szubjektív adatok szerint más a helyzet: az 1990-es, illetve a 2000-es évek végén még azok voltak többségben, akik úgy nyilatkoztak, hogy romlott a társadalmi pozíciójuk, a 2010-es évek közepére azonban már a felnőtt népesség nagy része úgy érezte, hogy előrelépett a szüleihez képest.

* * *

Mivel a társadalmi mobilitás korábbi vizsgálatai nem utaltak ilyen típusú, illetve mértékű változásokra, ez egy kifejezetten meglepő eredmény. Annak, hogy a vita tárgyát képező (egyik) tanulmány ebben a formában, kizárólag a szubjektív mobilitás változásának a kérdésére koncentrálna készült el, tulajdonképpen ez az egyik legfőbb oka.

Valóban számos jogos kérdés felvethető ugyanis a felhasznált mutatók, illetve adatforrások – a 2016-os mikrocenzus társadalmi rétegződés modulja, valamint az *International Social Survey Programme* különböző hullámai – összehasonlíthatóságával kapcsolatban. Ezért foglalkozik egy külön melléklet e kérdésekkel. A 2016-os mikrocenzus, illetve a hozzá kapcsolódó rétegződés modul egy sok szempontból unikális adatfelvétel. Ennek eredményei szigorú értelemben csupán a hasonlóan nagy mintás és (részben) kötelező cenzusokkal, illetve mikrocenzusokkal vethetők össze. Az ISSP ehhez képest 1000-es mintákkal dolgozik, s a válaszadók részvétele az adatfelvételben önkéntes.

Harcza István az összehasonlíthatóság problémája kapcsán azt emeli ki, hogy a felhasznált kérdések szövegezése némileg eltér a két adatfelvételben. Az ISSP-ban használt kérdések a „társadalmi helyzetre”-re utaltak, a mikrocenzusban szereplőkben viszont a társadalmi helyzet mellett megjelenik az „életvitel” fogalma is mind a kérdezettek, mind pedig a szülei társadalmi pozíciójára vonatkozóan. Harcsa értelmezésében így az egyik kérdés a státusra, a másik viszont az életvitelre vonatkozó szubjektív vélekedéseket méri. Ez az eltérés valóban nem szerencsés, s a mikrocenzusban szereplő kérdés részben

valóban más jelenséget mér.² Nehéz azonban ennek az eltérésnek a jelentőségét felmérni. Nem tudjuk megmondani, hogy milyen mértékben, sőt azt sem, hogy milyen irányban okozhatott ez változásokat az eredményekben. Ha súlyozni kell azonban, úgy vélem, hogy ennek kisebb lehetett a hatása. Nem gondolom, hogy az életvitel fogalma a kérdezési szituációban olyan hangsúlyosan jelent volna meg, ami alapvetően befolyásolná az eredményeket.

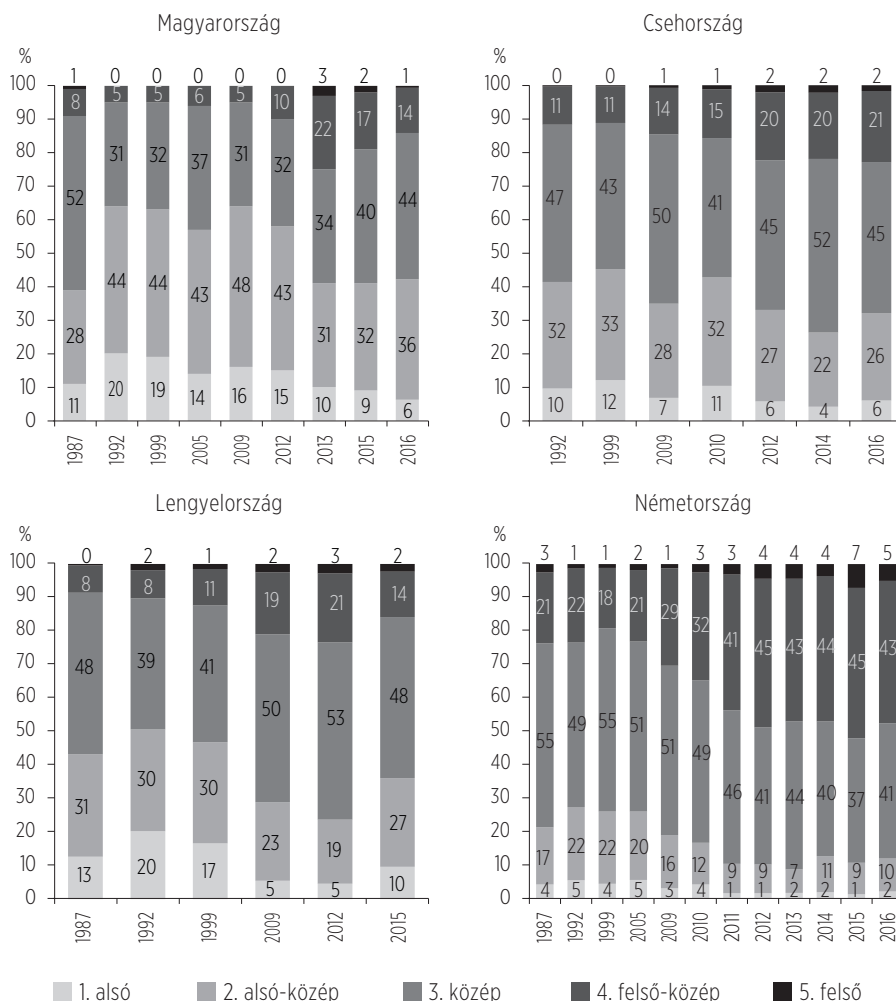
Sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítok ezzel szemben a kérdések sorrendjének, illetve a szélesebb kontextusnak, amelyben ezek a két kérdőívben megjelentek. A mikrocenzus esetében a szülők társadalmi helyzetére vonatkozó kérdést kellett először megválaszolni, s ezt követte a saját, jelenlegi pozíció értékelése. A kérdésblokk előtt közvetlenül pedig az apa és az anya iskolai végzettségére, foglalkozására, illetve egyéb munkaerőpiaci jellemzőire vonatkozóan szerepeltek kérdések. A szubjektív blokkhoz tehát a mikrocenzusban úgy érkezett el a válaszadó, hogy előtte a fő társadalmi-gazdasági jellemzők alapján tényszerűen nyilatkozott a szülei társadalmi pozíciójáról. Az ISSP kérdőívében ezzel szemben a jelenlegi pozícióra vonatkozó kérdés megelőzte a szülők társadalmi helyzetének az értékelését. Közvetlenül ezek előtt pedig a jövedelemeloszlás igazságosságára, illetve különböző társadalmi csoportok közötti konfliktusok erősségére vonatkozóan tudakolt a felvétel információkat. Az ISSP-ben tehát a jelenlegi társadalmi pozíció értékelése előtt az utolsó impulzust az jelentette, hogy a válaszadók a jelenlegi társadalmi egyenlőtlenségek mértékén, igazságosságán, illetve ezek esetleges káros következményein merengtek. Megítélésem szerint ezek az eltérések együttesen hozzájárulhattak ahhoz, hogy a válaszadók a mikrocenzusban a szülei társadalmi pozíciójához képest magasabbra értékeljék a jelenlegi társadalmi helyzetüket, ami a szubjektív társadalmi mobilitás mutatóján is éreztethette a hatását.

Összehasonlíthatósági problémák tehát kétségtelenül vannak, ezért is tartózkodtam attól, hogy az ISSP-ből, illetve a mikrocenzusból nyert adatokat közös táblázatba vagy ábrába szerkeszsem, s ezért is törekedtem arra, hogy a szubjektív mobilitásra vonatkozóan kirajzolódó tendenciákat közvetve, ezeket az összehasonlíthatósági problémákat kiszűrve próbáljam valamiképpen igazolni. Erre maguk az ISSP felvételek lehetőséget nyújtanak. Ugyan a tanulmányban használt szubjektív mobilitás mutató csak 1999-re, illetve 2009-re vonatkozóan számolható ki, a jelenlegi társadalmi helyzetre vonatkozó kérdés azonban alapkérdés az ISSP-ben, így erre vonatkozóan egy elég csinos idősor állítható össze. Erre támaszkodva pe-

² A kérdőív kialakítása során az ISSP kérdése jelentette a kiindulópontot, ezen azonban a tesztelések során kis mértékben változtattunk. A tesztelések azt mutatták, hogy nagy nehézséget okozott a válaszadóknak az eredeti kérdés megválaszolása, ezen igyekeztünk javítani.

dig, ha a teljes mutató nem is, de az egyik elemének a változása nyomon követhető egészen a mikrocenzus lekérdezésének az évéig, azaz 2016-ig. A következő ábrák a jelenlegi társadalmi pozícióra vonatkozó értékelések változását mutatják egyes országokban (az 1-10-es skála pontszámait kettesével összevontam).

1. ábra: A társadalmi helyzet szubjektív értékelése az ISSP alapján
 Subjective experience of own social position based on data from International Social Survey Programme

Forrás: ISSP alapján saját szerkesztés

Ezek az adatsorok a szubjektív mobilitásra vonatkozó eredmények validálásán túl több érdekességgel szolgálhatnak. Közvetlenül a jelen problémánál maradva azonban látható, hogy a 2009-es, illetve a 2012-es eredményekhez képest lényegesen megváltozott a magyar társadalom „szerkezete” e szubjektív értékelések tükrében. Visszaesett egyfelől azok aránya, akik legalulra, illetve az alsó-közép pozíciójába helyezték magukat, s másfelől, ami talán még látványosabb, erőteljesen növekedett azok aránya, akik úgy ítélték meg, hogy a társadalom csúcsán, illetve a felső-közép pozíciójában vannak. Az 1990 utáni 20 év során e felső két csoport aránya együttesen végig 5% körül alakult, s a rendszerváltást közvetlenül megelőzően sem érte el a 10%-ot. A 2010-es években végzett mérések alapján viszont létrejött egy masszív, 15–20%-os réteg, amely önértelmezése szerint a társadalom legfelsőbb pozícióit foglalja el.

Az ISSP 2010 után végzett felvételei nem tartalmaztak kérdést a szülők társadalmi helyzetéről, tehát közvetlenül nem tudják alátámasztani a szubjektív mobilitás alakulására vonatkozóan megfigyelt trendeket. Ezek az igen nagy arányú változások a jelenlegi társadalmi helyzet értékelése esetében azonban egybevágnak a mikrocenzus alapján jelzett tendenciákkal. Ha a változás pontos mértékének megállapítását a két adatfelvétel közti eltérések nem is teszik lehetővé az nagy biztonsággal kijelenthető, hogy míg az 1990-es, illetve a 2000-es évek végén még azok voltak többségben, akik úgy nyilatkoztak, hogy romlott a társadalmi pozíciójuk, a 2010-es évek közepére azonban már a felnőtt népesség nagy része úgy érezte, hogy előrelépett a szüleihez képest.

Ez egy lényeges eredmény, ami a 2010 utáni társadalmifolyamatok értelmezésében is fontos szerepet játszhat. Ezért is szükséges tovább vizsgálni, hogy milyen tényezők magyarázhatják e szubjektív mutatók által jelzett változásokat.

* * *

Végül, Harcsa István felveti a mobilitás-kutatások alapkérdését, hogy mennyire nyitott, vagy zárt a magyar társadalom, s vajon zártabbá vált-e az utóbbi időszakban? Továbbá azt a kérdést is megfogalmazza, hogy vajon milyen várakozásokat, illetve normatív elvárásokat fogalmazhatunk meg a társadalmi mobilitás alakulására vonatkozóan.

Ennek kapcsán fontos rögtön leszögezni, hogy a szubjektív mobilitás mutatója révén mért változások alapján nem következtethetünk arra, hogy a magyar társadalom nyitottabb vagy zártabb lett. Tudjuk, hogy a mobilitás szubjektív érzékelése erősen függ a kortól, illetve attól is, hogy valaki hol helyezkedik el a társadalmi szerkezetben (Huszár – Záhonyi 2018a, 2018b). Ha az előbbi ábrára

pillantunk, akkor azt is megállapíthatjuk, egyáltalán nem csupán magyar jelenség, hogy a 2010-es években a társadalom tagjai nagyobb arányban sorolják magukat a felső társadalmi pozíciókba, vagyis hasonló tendenciák mentek végbe az utóbbi időszakban a régió, illetve Európa több országában. Nem tudjuk azonban, hogy pontosan milyen társadalm szerkezeti átalakulások szolgáltak alapul a mobilitás szubjektív érzékelésének e változásához. E kérdés megválaszolásához valóban csupán a mikrocenzus adatok teljes körű publikálása után juthatunk közelebb. Sőt, egyetértek Harcsa Istvánnal, hogy a statisztikai elemzéseken túl a változások megértéséhez történeti vizsgálatokra van szükség az eltérő történelmi korszakokat bejáró kohorszok miatt. Egyetértek abban is, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni migráció hatását, illetve a tágabb nemzetközi kontextust sem. A vita tárgyát képező dolgozatok csupán előtanulmányok lehetnek az objektív mobilitási folyamatok vizsgálatához, amelyek révén megállapíthatjuk, hogy a szubjektíve érzékelt társadalmi mozgásnak, van-e egyáltalán, s ha igen miféle objektív alapja van.

A mobilitás-kutatások normatív háttere szempontjából szintén nagyon érdekesek az utóbbi időszakban elsősorban Nagy-Britanniában, illetve az Egyesült Államokban kibontakozott viták. Ezek ugyanis abba nyújtanak betekintést, hogy mobilitás kérdése miként jelenik meg a szélesebb nyilvánosságban olyan akut társadalmi problémaként, amely egyre inkább politikai, illetve szakpolitikai kezelést igényel. E viták arra ösztökélnek, hogy a mobilitás kérdését ne csupán elvont társadalomelméleti, illetve társadalm szerkezeti problémaként vessük fel, hanem hogy vizsgáljuk egyfelől, hogy milyen társadalompolitikai eszközök lehetnek alkalmasak a probléma kezelésére, illetve másfelől, általánosabban, hogy a társadalmi mobilitás alakulása miként hat, miként hathat a társadalom integrációjára, illetve stabilitására. Fontos tanulság e tekintetben, hogy a foglalkozási mobilitás hagyományos megközelítésének a policy vonatkozásai nagyon korlátozottak, ezek kevésbé alkalmasak konkrét szakpolitika döntések megalkotására.

A mobilitás-kutatások normatív magja e vitákon túl viszonylag jól körülhatárolható, amennyiben ez az esélyegyenlőség elvéhez kapcsolódik, megkülönböztetve az eredmények (vagy feltételek, illetve pozíciók) egyenlőtlenségének a problémájától. Empirikusan az egyenlőtlenségek ez utóbbi fajtáját mindenekelőtt a jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek különböző mérőszámaival lehet jellemezni (vö. Piketty 2015; Atkinson 2017; Milanovic 2016), a társadalmi mobilitás vizsgálata ezzel szemben azt az ígéretet hordozza, hogy az esélyegyenlőség alakulásáról szolgáltat információkat (Marshall – Swift – Robert 1997). A jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek társadalmi elfogadottságának az

egyik alapja maga az amerikai álomba vetett hit, vagyis az, hogy bármekkora távolság is van a társadalom alsó, illetve felső rétegei között, e távolság tehetség, illetve egyéni erőfeszítés révén leküzdhető, s a szegény családba születők számára is adott a lehetőség, hogy a társadalmi létrán felkapaszkodjanak. Az utóbbi években ez a hit kérdőjeleződött meg erőteljesen az Egyesült Államokban, a legújabb mobilitásvizsgálatok ugyanis arra utalnak, hogy a jövedelmi, illetve vagyoni egyenlőtlenségek emelkedésével együtt az esélyek egyenlőtlensége is növekedett. Tulajdonképpen ez a kérdés Magyarországon is.

IRODALOM

- Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat, Budapest.
- Andorka Rudolf – Bukodi Erzsébet – Harcsa István 1994: Társadalmi mobilitás, 1992. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1994*. TÁRKI, Budapest, 293–310.
- Atkinson, Anthony B. 2017: *Egyenlőtlenség. Mit kellene tennünk*. Kossuth, Budapest.
- Blanden, Jo – Goodman, Alissa – Gregg, Paul – Machin, Stephen (2002): *Changes in intergenerational mobility in Britain*. CEEDP, 26. London: Centre for the Economics of Education, London School of Economics and Political Science.
- Blanden, Jo – Machin, Stephen 2007: *Recent changes in intergenerational mobility in Britain*. Sutton Trust, London.
- Bourdieu, Pierre 2010: A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser, Ottó (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. ELTE, Budapest. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes_olasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch04s02.html%23ftn.id539587. Letöltve: 2018. 07. 31.
- Bukodi Erzsébet – Goldthorpe, John H. – Waller, Lorraine – Kuha, Jouni 2015: The mobility problem in Britain: new findings from the analysis of birth cohort data. *The British Journal of Sociology*, 66(1), 93–117.
- Bukodi Erzsébet – Paskov, Marii – Nolan, Brian 2017: *Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story*. INET Oxford Working Papers no. 2017 no. 2017-03.
- Chetty, Raj – Hendren, Nathaniel – Kline, Patrick – Saez, Emmanuel – Turner, Nicholas 2014: Is the United States Still a Land of Opportunity? Recent Trends in Intergenerational Mobility. *American Economic Review*, 104(5), 141–147.
- Chetty, Raj – Grusky, David – Hell, Maximilian – Hendren, Nathaniel – Manduca, Robert – Narang, Jimmy 2016: The Fading American Dream: Trends in Absolute Income Mobility Since 1940. *NBER Working Paper*, No. 22910.
- Duru-Bellat, Marie – Kieffer, Annick 2008: Objective/subjective. The two facets of social mobility. *Sociologie du travail*, (50S), e1–e18.
- Eurofound 2017: *Social mobility in the EU*. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Goldthorpe, John H. 2013: Understanding – and Misunderstanding – Social Mobility in Britain: The Entry of the Economists, the Confusion of Politicians and the Limits of Educational Policy. *Journal of Social Policy*, 42(3), 431–50.
- Goldthorpe, John H. 2016: Social class mobility in modern Britain: changing structure, constant process. *Journal of British Academy*, 4, 89–111.
- Huszár Ákos – Záhonyi Márta 2018a: A szubjektív mobilitás vátozása Magyarországon. *Demográfia*, 61(1), 5–26.
- Huszár Ákos – Záhonyi Márta 2018b: Egyenlőtlenség és társadalmi mobilitás. *Esély* (megjelenés alatt).

- Jackson, Michelle – Evans, Geoffrey 2017: Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science*, 4, 54–79.
- Kelly, S. M. C. – Kelly, C. G. E. 2009: Subjective social mobility: data from 30 nations. In Max Haller, Roger Jowell – Tom Smith (ed.): *Charting the Globe: The International Social Survey Programme 1984–1989*. Routledge, London, chapter 6.
- Kraus, Michael W. – Tan, Jacinth J. X. 2015: Americans overestimate social class mobility. *Journal of Experimental Social Psychology*, 58, 101–111.
- Marshall, Gordon – Swift, Adam – Roberts, Stephen 1997: *Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Merllié, Dominique 2008: How to compare “subjective” and “objective mobility. *Sociologie du travail*, (50S), e50–e65.
- Milanovic, Branko 2016: *Global Inequality. A New Approach for the Age of Globalization*. Harvard University Press, Cambridge.
- Piketty, Thomas 2015: *A tőke a 21. században*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Róbert Péter 1986: *Származás és mobilitás*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- Róbert Péter 1999: Társadalmi mobilitás és rendszerváltás. *Századvég*, 15, 73–86.
- Róbert, Péter – Bukodi, Erzsébet 2004: Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In Richard Breen (ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford University Press, Oxford, 287–315.

SZERZŐINKNEK

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség olyan demográfiai tárgyú, valamint a rokntudományok (szociológia, társadalomtörténet, közgazdaságtudomány, orvostudomány, néprajztudomány, földrajztudomány, jogtudomány, filozófia) tárgykörébe tartozó, de demográfiai vonatkozású *tanulmányokat és könyvrecenziókat* fogad el közlésre, amelyeket korábban magyar nyelven nem publikáltak és máshol nem állnak elbírálás alatt. Idegen nyelven már megjelent, de a magyar közönség érdeklődésére is számot tartó írásokat is elfogadunk.

A cikkek tudományos elemzések, módszertani megközelítésű vagy egy-egy tudományterület helyzetével foglalkozó írások, illetve szakirodalmi áttekintések egyaránt lehetnek. A szerkesztőség elfogad mind kvantitatív, mind kvalitatív elemzéseket. A *közlés feltétele* a benyújtott írás szakmai színvonala, amelyet első körben a szerkesztőség ítél meg, majd pozitív elbírálás esetén két független szakértő írásban értékeli. Az értékelési eljárás mindkét irányban anonim. A szerkesztőség a bírálók javaslata alapján dönt a kéziratok elutasításáról/elfogadásáról, vagy tesz javaslatot azok átdolgozására. Utóbbi esetben a közlés feltétele, hogy a szerző a javaslatoknak megfelelően dolgozza át kéziratát, illetve tételesen jelezze (külön dokumentumban), hogy a javaslatok közül melyeket fogadja el és/vagy utasítja vissza (indoklással együtt). Amennyiben az átdolgozás nem történik meg, vagy azt a szerkesztőség nem tartja kielégítőnek, akkor fenntartja magának a jogot a kézirat visszautasítására. A közlés feltétele továbbá az alább részletezett terjedelmi és formai feltételek teljesítése.

A kéziratokat elektronikus formában (Microsoft Word dokumentumként) juttassák el a szerkesztőség e-mail címére: *szerkesztoseg@demografia.hu*.

A kéziratok *terjedelme* (12-es betűmérettel és szimpla sortávolsággal) nem haladhatja meg a 30 A4-es oldalt. Ettől a terjedelmi korláttól csak kivételes esetben térünk el. Kérjük, hogy a kéziratokhoz mellékeljenek maximum féoldalmi terjedelmű magyar és lehetőség szerint angol nyelvű *absztraktot*, amely ismerteti a cikk alapvető kutatási kérdését, a felhasznált adatforrást és a főbb eredményeket. Kérjük legfeljebb négy *kulcsszó* megadását is. Az *ábrákat* szerkeszthető formában, külön Excel fájlban, az adatokkal együtt mellékeljük.

Recenziók esetén a következő könyvészeti adatok megadását kérjük: szerző teljes neve, cím, a sorozat megnevezése, kiadó, kiadás helye, ideje, oldalszám.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük teljes terjedelmében megjelenik az interneten is (www.demografia.hu).

Minden szerző tiszteletpéldányként három, recenziók esetében két folyóirat-példány átvételére jogosult.

SZERKEZETI ÉS FORMAI KÖVETELMÉNYEK

A kéziratok *tartalmazzanak* bevezető részt, amely összefoglalja a cikk tárgyát, szakmai jelentőségét. Ezt kövesse egy szakirodalmi összefoglaló, a kutatási kérdés, az adatforrás és az elemzési módszerek ismertetése. Majd következzen a tulajdonképpeni elemzés. A cikket összefoglaló rész (összefoglalás, összegzés vagy konklúziók címszó alatt) zárja le. Természetesen az itt ismertetett szerkezeti séma rugalmasan kezelendő, s az adott cikk témájának és megközelítési módjának megfelelően alakítandó ki. A szerkesztőség megítélése szerint a bevezető és az összefoglaló rész elengedhetetlen feltétele a publikálásnak.

Hasonlóképpen fontosnak tartjuk a szakmai és formai szempontból pontos forrásmegjelöléseket és hivatkozásokat is.

A *forrásmegjelöléseket* a törzsszövegben rövidített formában adják meg, majd a cikk végén „Források” címszó alatt a rövidített forma és azok feloldása szerepeljen, ábécérendben. A szövegben minden táblázat és ábra alatt „Források” címszó alatt szerepelniük kell a felhasznált forrásoknak (rövidített formában). A forráshivatkozásoknak visszakereshetőknél kell lenniük (pontos levéltári és kéziratári jelzetek, az adatbázis pontos neve, internetes elérhetősége, az utolsó letöltés dátuma stb.).

A tanulmány elkészítésével kapcsolatos információkat és a köszönetnyilvánításokat a tanulmány címéhez kapcsolódó, számmal jelölt lábjegyzet tartal-

mazza. A cím alatt kérjük megadni a szerző foglalkozását (esetleg beosztását), munkahelyét és e-mail címét.

HIVATKOZÁSOK

A forrásmegjelölésekhez hasonlóan az irodalmi hivatkozásokat is rövidített formában, *zárójelben* kérjük megadni a szövegben: a szerző(k) vezetéknevének, a megjelenés évszámának és az oldalszámnak a feltüntetésével. Például (Faragó 2007: 38) vagy (Gödri – Feleky 2013: 295) vagy (Faragó 2013: 242, Gödri – Feleky 2013: 295). Lábjegyzetes hivatkozást kérjük, ne használjanak! Azonos szerző ugyanazon évben hivatkozott több művét kisbetűk alkalmazásával különböztessék meg: (Dányi 1991a, 1991b). Három vagy több szerző esetén használják az et al. rövidítést: (Nagy et al. 2004).

A cikk végén „Irodalom” címszó alatt kérjük a rövid hivatkozások feloldását a következő formában:

IRODALOM

[kötetek]

Andorka Rudolf 2001: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég, Budapest.

Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.) 2000: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai, Budapest.

Laslett, Peter – Wall, Richard (eds.) 1972: *Household and Family in Past Time*. Cambridge University Press, Cambridge.

[cikkek tanulmánykötetből]

Hajnal, John 1983: Two Kinds of Preindustrial Household Formation Systems. In Wall, Richard – Robin, Jean – Laslett, Peter (eds.): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 65–104.

[cikkek folyóiratból]

Gödri Irén – Feleky Gábor Attila 2013: Migrációs tervek megvalósulása egy követéses vizsgálat tükrében. Az előzetes migrációs szándék, a várakozások és a külső elvárások szerepe. *Demográfia*, 56(4), 281–332.

[internetes hivatkozások]

OECD 2011: *OECD Family Database*. OECD, Paris. www.oecd.org/social/family/database. Letöltve: 2013. 09. 17.

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m. rövidítéseket mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben.
- Tanulmánykötetekben megjelent cikkekre való hivatkozáskor az „In” megjelölés után soha ne tegyünk kettőspontot.
- Folyóiratnevek elé az irodalomban soha ne tegyünk „In” megjelölést.
- Az irodalomjegyzékben az idézett szerzők keresztnévét is írjuk ki.
- Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet.
- Megjegyzésekhez használjunk lábjegyzeteket. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket. A pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzeteket kerüljük.
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára. Számok, évszámok, oldalszámok közé kötőjelet rakjunk (–).
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- Tizedes vesszőt használjunk, ne tizedes pontot.
- A szövegben szereplő táblázatoknak, ábráknak mindig legyen sorszámozott, minél pontosabb címe (1. táblázat, 1. ábra). A szövegben, kérjük, zárójelben hivatkozzanak a táblázatokra és ábrákra (1. táblázat). Az ábrákat és táblákat folytatólagosan, a cikk elejétől kezdődően (ne fejezetenként) számozzák. A táblázatokat Word táblázatszerkesztővel készítsék.
- A táblázatokat és ábrákat formailag csak minimális mértékben szerkesszék. Az ábrák, térképek kialakítása során vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehér nyomtatásban fognak megjelenni. Statisztikai elemző szoftverekből kikerült nyers, szerkesztetlen táblázatokat nem fogadunk el. A táblázatok mérete nem haladhatja meg az egy nyomtatott oldalt.
- A szöveg a lehető legkevesebb formázást tartalmazza.
- A szöveg szakaszokra tagolható, legfeljebb 3 szintet használjanak.
- A szövegben használt rövidítéseket, mozaikszavakat az első előfordulásuk oldják fel zárójelben.

TISZTELT ELŐFIZETŐINK!

Tájékoztatjuk Önöket, hogy a 2015-ös évfolyamtól a folyóiratot a szerkesztőség-től rendelhetik, az alábbi megrendelőlap segítségével.

Kiadó: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
(1024 Budapest, Buday László utca 1-3.)
Megjelenik: negyedévente (évi három szám)
ISSN szám: 0011-8249

A folyóirat éves előfizetési díja **2 520,- Ft.** Az előfizetés megrendelhető a KSH Népeségtudományi Kutatóintézettől az alábbi megrendelőlap kitöltésével és postai vagy elektronikus úton (szkennelve) történő visszaküldésével.

Postacím: 1525 Budapest Pf. 51.
E-mail cím: nki@demografia.hu

MEGRENDELŐLAP

Alulírott megrendelem a **Demográfia** című folyóirat 2018. évi számait példányban.

Név:

Szállítási/levelezési cím:

Adószám:

Telefonszám:

E-mail cím:

A megrendelőlap alapján kiállított számlát intézetünk postai úton juttatja el a megrendelőhöz. A megrendelés összegét a számlán feltüntetett bank-számlaszámra kérjük átutalni. A megjegyzés rovatban kérjük feltüntetni: Demográfia 2018. év

Dátum:

Aláírás:

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévente
Szerkesztőség: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet,
1024 Budapest, Buday László u. 1-3.
Telefon: (+36-1)-345-6573
E-mail: szerkesztoseg@demografia.hu

Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet igazgatója.

Előfizethető a Szerkesztőségben.
Előfizetési díj: egész évre 2520,- Ft

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1-3.